

Naar een fenomenologie van de ouderdom

Noortje Hermans

Studentnummer: 459041
Bachelorthesis Filosofie
Erasmus School of Philosophy
Erasmus Universiteit Rotterdam
Begeleider: Dr. Awee Prins
Adviseur: Prof. dr. Hub Zwart
Aantal woorden: 11.936
Juni 2021

Inhoudsopgave

Inleiding	3
Hoofdstuk I. Ouden van deze dagen	5
1.1 Ouder worden van buitenaf & het ouderen-discours	5
1.2 Ouder worden van binnenuit & het verouderingsdiscours	10
1.3 Kansen en knelpunten van goed ouder worden	13
1.3.1 Knelpunten van goed ouder worden	13
1.3.2 Kansen voor goed ouder worden	15
Hoofdstuk II. Grimmige kanttekeningen	18
2.1 Jean Améry <i>On Aging—Revolt and Resignation</i> (1968)	18
2.1.1 Het voorbijgaan van tijd	19
2.1.2 Zichzelf vreemd worden	20
2.1.3 De blik van anderen	21
2.1.4 De wereld niet meer begrijpen	22
2.1.5 Leven met de dood	23
2.2 Adolfo Bioy Casares <i>De zwijgenoorlog</i> (1969)	25
Hoofdstuk III. Is er een toekomst voor de ouderdom?	28
Literatuur	32
Bijlage: Briefwisseling Noortje Hermans & Awee Prins. In: ‘Twijfel’, juli 2020	33

Inleiding

Ouderdom is een fenomeen van alle tijden. In onze tijd is vergrijzing vooral een van de zogenaamde ‘grote maatschappelijke uitdagingen’. Mensen worden steeds ouder en ouderen zullen een steeds groter deel van de samenleving uitmaken. Tegelijkertijd lijkt de ouderdom—met de ongemakken, kwalen en aftakeling die daar nou eenmaal mee samengaan—niet meer bij onze ‘fitness’-cultuur te passen.

Terwijl ik deze scriptie schreef ben ik ingehaald en uitgedaagd door de omstandigheden. In 2020 doet de coronapandemie haar intrede en spoedig wordt duidelijk dat ouderen in het bijzonder een hoog risico lopen. In de media stolt zich daarop een weinig ingetogen beeld ten opzichte van ouderen. In de diverse debatten werd veel óver ouderen gesproken en gaandeweg werden ‘oud’ en ‘kwetsbaar’ zonder kanttekening aan elkaar gelijkgesteld—een readymade ouderdomsframe. Dat deze (dis)kwalificatie een serieus beslag legt op ouderen, laat bijvoorbeeld de Zembla-uitzending ‘Oud, maar geen dor hout’ zien. Ouderen voelen zich miskend, gepasseerd en zijn ronduit verontwaardigd door de beeldvorming in de media, waar iemand als Marianne Zwagerman het heeft bezielde ouderen te vergelijken met dor hout “waar het coronavirus als een zeis door gaat”.¹

Dit afwijzende beeld van de ouderdom is niet door de coronapandemie ingegeven, maar een aanscherping van een beeld dat al bestond. Want wat kan de filosofische en existentiële waarde van de ouderdom nog zijn in onze huidige ‘Forever Young’ cultuur, waarin iedereen ‘fit’ of op zijn minst ‘vitaal’ moet zijn, en waarin ouderdom inmiddels als een ‘ziekte’ wordt gedefinieerd (Baars, 2010)?

Door het fenomeen ‘de ouderdom’ gefascineerd schreef ik deze exploratieve studie, getiteld: ‘Naar een fenomenologie van de ouderdom’. Binnen deze verkenning staat de vraag centraal hoe ouder worden en ouderdom, vanaf de helft van de vorige eeuw tot nu, worden geduid en ervaren. Voldoet het huidige denken nog om dit fenomeen te doorgronden? Het is een beproeving die vraagt om het bestuderen van verschillende soorten teksten: de wetenschap schrijft over ouderdom, de literatuur in naam van ouderdom en de filosofie uit ongemak met ouderdom. In een verkenning van die uiteenlopende teksten, waarin de fenomenologie een voorname rol speelt, zoek ik naar verlegenheden en gelegenheden voor het denken omtrent ouderdom.

In het eerste hoofdstuk—‘Ouden van deze dagen’—ga ik op zoek naar de toonaangevende bronnen over dit onderwerp. Aan de hand van het door Maren Wehrle geschreven ‘Becoming Old. The Gendered Body and the Experience of Aging’ (2019) en een

---

¹ Zembla: ‘Oud, maar geen dor hout’, Nicolien Herbot (regie), uitgezonden op 20 mei 2021, BNNVARA. <https://www.bnnvara.nl/zembla/artikelen/oud-maar-geen-dor-hout>

aantal fragmenten uit de door Joep Dohmen en Jan Baars samengestelde bundel *De kunst van het ouder worden* (2010) wordt een eerste inventaris opgemaakt van vigerende opvattingen over ouderdom en de 'blinde vlekken' die daarin kunnen worden ontwaard.

Hoofdstuk II—'Grimmige kanttekeningen'—zal zijn gewijd aan zaken die in het bestaande discours onderbelicht zijn gebleven. Eerst bestudeer ik Jean Améry's inmiddels 'klassieke' studie: *On Aging. Revolt and Resignation* (1968). Cruciale thema's als 1) existentie en het voorbijgaan van de tijd, 2) zichzelf vreemd worden, 3) de blik van anderen, 4) de wereld niet meer begrijpen en 5) leven met de dood, zullen beknopt worden beschreven. Daarna zal worden ingegaan op het fenomeen van het ouder worden in de literatuur, aan de hand van Adolfo Bioy Casares' wrange, maar mogelijk ook veel voorspellende roman *De zwijnenoorlog*, die in 1969 verscheen. Daarom zal ook mijn briefwisseling met begeleider Awee Prins, in april 2020 geschreven voor het faculteitsblad 'Twijfel' en begonnen naar aanleiding van Casares' roman, als bijlage aan de thesis worden toegevoegd.

In het laatste hoofdstuk—'Is er een toekomst voor de ouderdom?'—zal, de voorgaande twee hoofdstukken overziend, gezocht worden naar de mogelijkheden voor een ander denken inzake de ouderdom. Met de substantiële en groeiende vergrijzing in het vizier, worden we gedwongen onze denkbeelden over ouder worden en ouderdom drastisch te herzien. Waarom overheerst daarbij zo stelselmatig 'de blik van buiten', de 'objectiverende blik' en de naturaliserende blik? Waarom lijken de toch stellige oproepen tot herziening van deze benadering, zo weinig post te vatten? Is er een 'toekomst' voor de ouderdom? De fenomenologie maakt een kans om de tegenstrijdige geluiden te verenigen. De thesis wordt afgesloten met een pleidooi voor een nog te entameren fenomenologische epoche inzake de ouderdom, waardoor alle werkelijke (vigerende) en mogelijke gedaanten van de ouderdom kunnen worden geïllustreerd. Deze exploratieve studie beoogt vooral de noodzaak van een dergelijke denkbeweging te tonen.

Hoofdstuk I. Ouden van deze dagen

Wat kenmerkt ons huidige denken over ouderdom, en wat 'ontbreekt' er binnen dat denken? In 'Becoming Old. The Gendered Body and the Experience of Aging' (2019) beschrijft Maren Wehrle enkele blinde vlekken in studies naar en – diensgevolge – het nadenken over ouderdom en ouder worden: het ouder wordende lichaam en het ouder wordende lichaam dat vrouwelijk is. Aan de hand van Simone de Beauvoir's *De Ouderdom* (1996) en enkele aan Foucault ontleende begrippen ('de klinische blik' en 'vrijheidspraktijken'), beschrijft ze niet alleen de oorzaken van de lichaams- en vrouwenvergetelheid in de moderne cultuur, maar ook de constitutie van de ervaring van belichaamde veroudering. In de meeste studies naar ouderdom en ouder worden ontbreekt een analyse van de veroudering vanuit het eerste persoonsperspectief. Wehrle stelt daarom in plaats van die 'objectieve' derde persoonsperspectieven een 'antropologisch-fenomenologische' aanpak voor, om aan te tonen hoe de beleving van het ouder worden van binnenuit wordt gevormd en hoe het wordt omkaderd van buitenaf. De onderdelen van het drieluik dat Wehrle uitvouwt – ouder worden van buitenaf, ouder worden van binnenuit en beter ouder worden – moeten ieder in elkaars context begrepen worden. De driedeling komt overeen met drie verschillende en met elkaar samenhangende discoursen die klinisch psycholoog Jan Baars ontvouwt; het ouderen-discours, het verouderingsdiscours en het discours van het goede ouder worden. In dit hoofdstuk worden deze drieluiken, ook op basis van andere auteurs, in elkaars licht samengebracht.

1.1 Ouder worden van buitenaf & het ouderen-discours

Het huidige 'ouderen-discours', wordt vooral beheerst door de huidige en toekomstige aantallen ouderen in verhouding tot de niet-ouderen en wat de gevolgen daarvan zijn of zouden kunnen zijn, bijvoorbeeld voor zorg- en pensioenlasten. Karakteristieke praktijken van dit discours zijn de omgang met 'oudere werknemers' en de discussie over de verhoging van de AOW-leeftijd (Baars, 2010, 417).

De beelden van de wijze oude mannen en vrouwen als 'sages' – de orator, leraar, bemiddelaar, ooit de betekenisdragers van de ouderdom – zijn uit onze horizon verdwenen. En ook de beelden van de heks, de tovenaar of de sjamaan, kunnen ons nog slechts als lachwekkende of zelfs enge karikaturen uit exotische culturen bekoren (Walker, 2010, 393). Volgens Walker heeft de moderne levensindeling – de compartimenten-indeling van het moderne leven waarin jeugd, volwassenheid en ouderdom betekenen: geschikt maken voor

school, werkzaam zijn en met pensioen gaan – de oude wijzen ‘ontslagen’. In haar diagnose is deze indeling een symptoom van een cultuur waarin het ‘leven als carrière’ de enig juiste en de aanvaarde verbeelding van het leven is: “Het beeld van het fitte, energieke, productieve individu dat voor zichzelf een koers uitzet voor voortschrijdende vooruitgang binnen de begrenzingen van de regels en instituties van de samenleving en wiens geordende bestaan getuigenis aflegt van zijn zelfdiscipline en individuele inzet” (Walker, 2010, 386).

Het ‘carrièrezelf’ noemt Walker het product van deze ‘fabriek’ (het beeld van het autonome individu als personificatie van productiviteit stamt immers uit de tijd van de industriële revolutie). Het ‘carrièrezelf’ wordt gekarakteriseerd door gediensstige onderwerping aan de zoektocht naar het levenslange narratief dat dan – en alleen dan – betekenis krijgt, wanneer het de climax van de uitgezette queeste heeft bereikt (Walker, 2010, 387). In deze cultuur konden we te spreken komen van ‘has beens’, die ‘over the hill’ zijn, en toegeven dat het op een gegeven moment ‘all downhill from now’ zal zijn. Deze visualisatie van klimmen-pieken-dalen is uiteraard genadeloos voor hen die hun intrede in de ouderdom maken. Vanaf de AOW-gerechtigde leeftijd worden ouderen verwelkomd als onderwerp van het ‘ouderenbeleid’, wat volgens Baars gegeven de beschreven context, eerder uitsluiting van de normaliteit dan verwelcoming in een nieuwe fase betekent (Baars, 2010, 415). Hij legt uit welke paradox dit denkbeeld heeft voorgebracht. Enerzijds stijgt de levensverwachting en worden mensen steeds ouder, anderzijds worden mensen steeds jonger ‘oud’ gevonden. Terwijl we een gemiddelde levensverwachting van zesentachtig jaar naderen, komen mensen vanaf hun veertigste jaar al significant moeilijker aan een nieuwe baan (Baars, 2010, 416). Als een van de grondleggers van de ‘kritische gerontologie’, waarin vanuit het perspectief van machtsverhoudingen het ouder worden wordt bestudeerd, beschrijft Baars hoe de discussie over ouder worden opgaat in medicalisering (discussies over ziekten en andere ongemakken waar over het algemeen ouderen mee te maken krijgen) en consumentisme (discussies over het koopgedrag en de daaruit veronderstelde levensstijl van ouderen). Baars schrijft dat het in deze samenleving gebruikelijk is om de beeldvorming en discussie, dat wat we óver ouderen denken, van buitenaf, te naturaliseren en te neutraliseren. In plaats van de ouderdom als een natuureigen fenomeen te beschouwen, wordt ouderdom inmiddels zelfs aangemerkt als ziekte (Baars, 2010, 13). Hoewel het gelijkstellen van de ouderdom aan ziekte op ieder front een bezwaarlijke stelling is – het impliceert immers de mogelijkheid van genezen – is het een uitlating die goed past onze cultuur, die met de ouderdom niets aan kan.

Volgens Frank Schirrmacher moeten we leren het veronderstelde lineaire samengaan van ouder worden en verval los te laten. De ouderdom wordt beïnvloed door de verwachtingen over ouderdom – en de verwachting is dat ouder worden een proces van degeneratie is

(Schirmmacher, 2010, 411). Schirmmacher spoort hoofdzakelijk aan tot bestrijding van ouderdomsdiscriminatie. Dat is namelijk het onderwerp van de meest radicale vooronderstelling waar ouderen mee worden geconfronteerd: het ongegeneerd in twijfeltrekken van hun verstand. En omdat de ouderdom door de verwachtingen over ouderdom wordt beïnvloed en gevormd, leidt in onze cultuur iedere verdenking van vergeetachtigheid tot de grootste paniek (Schirmmacher, 2010, 409). Deze hypochondrische verdachtmaking van het hoofd moet niet begrepen worden als een bezigheid die eigen is aan het ouder worden, komt niet van binnenuit, maar wordt van buitenaf opgedrongen en vervolgens geïnternaliseerd. Het is volgens Schirmmacher de maatschappij die zich als hoeder en censor van het individuele bewustzijn opwerpt (Schirmmacher, 2010, 410). In die lezing is het de censor die aanwijst wat het kantelmoment is, het moment dat de afdaling inzet en de vaart waarmee dat mag gaan. Het is de maatschappij die voorschrijft wat de ouderenervaring inhoudt.

In deze context wijst Baars op het 'APC-probleem' (Age, Period, Cohort), dat onderwerp is van levensloopstudies. In empirisch onderzoek naar mensen van een bepaalde leeftijd, werd lang de vraag naar wat er eigenlijk werd gemeten niet geproblematiseerd. Aan de hand van een korte genealogie van het pensioen legt Baars uit waarom dat nu juist problematisch is. In de tijd van lichaamsintensieve arbeid die hoort bij de industriële revolutie ontstond de georganiseerde chronologische levensloop. De georganiseerde chronologische levensloop moest vooral 'ouderen' van 'normale volwassenen' onderscheiden, ter bescherming van het opgebruikte lichaam. De inrichting van de samenleving en de levensomstandigheden die daarmee samengaan zijn in de tussentijd dermate aan verandering onderhevig geweest (in plaats van arbeid is er nu werk, in plaats van in de fabriek zijn we nu in het kantoor), dat veroudering en leeftijd nu nog maar weinig met elkaar samenhangen. Ze blijven echter in een sociaal problematische verhouding staan. Terwijl sociale factoren, zoals opleidingsniveau en levensstijl, van toenemend belang zijn wat de vaart en ervaring van het ouder worden betreft, heeft de georganiseerde chronologische levensloop zichzelf overleefd. De streep zet Baars onder de chronologische levensloop als 'georganiseerd', dat wil zeggen een levensloopvoltrekking die van buitenaf wordt opgelegd. Hij noemt zelfs een verschil van twintig gezonde levensjaren tussen hoog en laag opgeleiden in Nederland waar het vitaal ouder worden betreft. Ook socio-culturele studies hebben tot toenemende differentiatie geleid; in studies naar generaties of cohorten doemen voortdurend onvoorziene fundamentele verschillen tussen individuen op (Baars, 2010, 420;421;422). Dit en meer leidt Baars ertoe het idee dat leeftijd 'ergens' een verklaring voor is recht te zetten. Leeftijd is nergens een verklaring voor, maar slechts een indicatie van de maatschappelijk verwachte chronologische gang, die van buitenaf wordt opgedrongen en vervolgens geïnternaliseerd.

De icoon van het 'carrièrezelf' stamt zoals opgemerkt uit de industriële revolutie, en neemt in beginsel het mannelijk perspectief in. Het waren immers mannen, wier levens door de invoering van een universele pensioenleeftijd werden opgedeeld in 'productieve' tegenover 'onproductieve' jaren, waar vrouwen altijd al onproductief waren. Dat productiviteit voor de sociale status en identiteit bepalend is zagen we eerder.

Wehrle onderscheidt een chronologisch en een functioneel concept van veroudering (Wehrle, 2019, 3). Het chronologische concept van veroudering wortelt in de associatie van pensioen(leeftijd) met verminderde lichamelijke vermogens. Het functionele concept van veroudering komt voort uit de associatie van pensionering met zich terugtrekken uit de wereld en het verlies van sociale status. Door de patriarchale organisatie van westerse samenlevingen kregen vrouwen niet met het existentiële drama van dit kantelpunt – van productiviteit en status, naar onproductiviteit en terugtrekking – te maken. De Beauvoir schrijft in *De Ouderdom* daarom over ouder worden als een zorg voor mannen.

De tweede feministische golf kende volgens Wehrle een 'leeftijd-blindheid' (Wehrle, 2019, 4). Deze tweede feministische golf was in het bijzonder gericht op seksuele bevrijding, economische en sociale participatie en beschikking over het eigen lichaam – en daarmee vooral gericht tégen conventionele oudere generaties. Het was een concentratie van kracht, van revolutie, van vitaliteit; dat wil zeggen op de jeugd georiënteerd en in beginsel generatiegebonden. Deze vooruitstrevende idealen vonden uiteraard geen aanknopingspunt voor gesprek over de kwetsbaarheid van het verouderende lichaam.

In de gerontologie wordt het belichaamde ouder worden met hetzelfde succes vermeden. Terwijl er in de biologische gerontologie gezocht wordt naar universele informatie over (verschillen in) ouderen, ouder worden en ouderdom, bijvoorbeeld naar de objectieve verschillen tussen oudere vrouwen en oudere mannen, wordt er in de sociale gerontologie naar kenmerken van de ouderenpopulatie als collectief gezocht (Wehrle, 2019, 5). Volgens Wehrle staan deze onderzoeksmethoden vanuit het derde persoonspectief ver van de volledigheid die gepast is, wat betreft veroudering als belichaamde dimensie die van binnenuit en buitenaf vorm krijgt.

In de jaren '90 van de vorige eeuw vormt zich hierop de 'kritische gerontologie' als tegenbeweging, met de eerder genoemde Jan Baars als een van de grondleggers. De 'klinische blik' van de moderne geïnstitutionaliseerde geneeskunde heeft volgens hen, zij volgen hierin Foucault, tot geobjectiveerde en gefragmenteerde lichamen geleid. Door deze blik heeft het oud geworden lichaam normatieve feminiene eigenschappen toegeschreven gekregen; zoals zwak, disfunctioneel, fragiel (Wehrle, 2019, 5). Dergelijke narratieven van 'aftakeling' en 'deviatie als het feminiene' hebben geleid tot discussies in termen van normatieve biologie; een naturalisatie van culturele normen en structuren.

De Beauvoir beschrijft hoe de feminisering van veroudering ouderen tot 'ander' maakt, via een route die vertrekt vanuit haar concept van de 'situatie' en die parallel aan het veranderen van vrouwen uitgezet wordt. De verschillen tussen man en vrouw, en de termen waarmee we daarover praten, zijn niet essentieel maar situationeel bepaald. De situatie van een individu wordt gevormd door de alledaagse handelingen, de omgeving en biologische factoren. Verschillen tussen man en vrouw, komen door het uitvoeren van door de situatie bepaalde handelingen tot stand. De Beauvoir schrijft daarom dat een vrouw wordt door het uitvoeren van 'vrouwelijke handelingen' ('men wordt niet als vrouw geboren, maar wordt tot vrouw gemaakt'). Dit komt voort uit haar existentialismebeginsel: het subject is vrij en verantwoordelijk voor uitvoering van de projecten die de subjectieve essentie vormt en maakt. De eeuwige ambiguïteit die in dit existentialisme – 'existentie gaat aan essentie vooraf' – is vervat, is dat de absolute vrijheid, absoluut geen vrijheid is: elk subject is 'gesitueerd' en het subject is in mogelijkheden afhankelijk van haar situatie. Wehrle somt op dat de situatie wordt bepaald door de volgende omstandigheden en hun onderlinge verhouding: de organisatie van de samenleving (in het westen veelal patriarchale samenlevingen); socio-economische verdelingen (in deze samenlevingen zijn vrouwen meestal financieel afhankelijk van mannen); socio-historische opvattingen (welke eigenschappen representeren het masculiene, welke het feminiene); en ook biologische factoren, die zorgen voor verschillen in beleving en ongetwijfeld tot een verschil in perspectief.

De sleutelrol die het concept van situatie in het betoog van De Beauvoir heeft is deze. Er is geen 'oudere' net zoals er geen 'vrouw' is; er zijn alleen werkelijke, levende en gesitueerde individuele subjecten. Afwijkend van de norm van het rationele, actieve, sterke en geciviliseerde mannelijke subject, worden vrouwen tot 'ander' gemaakt. Afwijkend van de norm van het jonge, sterke, productieve, invloedrijke en gezonde (mannelijke) subject, worden ouderen tot 'ander' gemaakt. De Beauvoir noemt dit het 'feminiseren van de ouderdom' (Wehrle, 2019, 7).

De voorbepaling, het pre-essentialiseren, het normaliseren van normen van het 'het oudere' of 'het vrouwelijke', noemt De Beauvoir een misdaad jegens de existentiële vrijheid van subjecten. Deze van buiten opgelegde ouderdomstrekken van het oudere als het andere, of als het feminiene, beïnvloeden, vormen en leiden tot een geïnternaliseerde verscheuring van het fenomeen van de veroudering van binnenuit.

1.2 Ouder worden van binnenuit & het verouderingsdiscours

Het tweede discours noemt Baars het 'verouderingsdiscours'. Dit discours heeft met name het ouder wordende lichaam tot onderwerp, zoals onderzoek naar leeftijdsgebonden lichaamsveranderingen die (mogelijk) leiden tot ouderdomskwalen en -ziekten. Uitingen van dit discours zijn bijvoorbeeld (preventieve) medische ingrepen (Baars, 2010, 417) waarin de denkbeelden die we hebben over het verouderende lichaam worden weerspiegeld. En omdat het fenomeen van veroudering een belichaamde ervaring is – en internalisering volgt op de van buitenaf opgedrongen denkbeelden – zijn de lichaamsbeelden die gevormd worden in dit discours, van grote invloed op de vorming van de belichaamde ervaring van veroudering van binnenuit.

Dat er een moment kan komen waarop de door de geboortedatum gegeven leeftijd niet meer overeenkomt met de leeftijdservaring van binnenuit, beschrijft Jean-Luc Nancy aan de hand van zijn ervaringen die volgen op de harttransplantatie die hij op zijn vijftigste onderging. Hij schrijft: "Mijn hart is twintig jaar jonger dan ikzelf, en de rest van mijn lichaam (minstens) een twaalf jaar ouder" (Nancy, 2010, 406; 407). Nancy wordt geconfronteerd met de fragmentatie van zijn belichaming, van het uiteenvallen in twee- of meervormigheid. Hij schrijft dat door de ervaring van verjonging en veroudering tegelijkertijd, hij een leeftijdsloze is geworden. Maar leeftijdsloosheid is een uitzonderingspositie in onze cultuur.

Frits de Lange beschrijft twee kenmerken van wat hij noemt de 'geseculariseerde lichaamscultuur', in navolging van Hervé Juvin (De Lange, 2010, 444). In deze cultuur draagt het lijf niet langer de symboliek van het huis van de ziel, maar is zelf een nieuw-soortige ziel geworden. In de 'moderne fitnesscultuur' is het lichaam er om geconsumeerd te worden, om er al pronkend van te genieten. De Lange noemt dit fetisjeren van het lichaam een 'postreligieuze religie'; het is geen geloof in de geestelijke eeuwigheid, maar in een belichaamd lang leven.

De kans – of het risico – op een lang(er) leven in goede gezondheid stijgt nog steeds en voedt de hoop op de quasi-eeuwige gezondheid. De geneeskunde is niet meer (enkel) geconcentreerd rondom het redden van levens, maar dient zich aan ter optimalisering van het lichaam, en ter optimalisering van het leven. Deze bepaald opmerkelijke gelijkstelling van lichaam en leven wordt tot een spagaat uitgerekt. Enerzijds hopen we allemaal op een toekomst met zo min mogelijk 'kwelijke' aftakeling. Daartegenover staat dat de stijgende kans daarop het goede bewustzijn van de noodzakelijke voltrekking verdrukt. Er is niemand die beweert dat ouder worden eenvoudig is – dat het zonder prestatieverlies, zonder een stapje terug te doen, zonder wat langzamer te worden zal gaan (Schirmacher, 2010, 410).

De ouderdom doet zich als een 'Fremdkörper' aan ons voor. Veroudering is een

belichaamde ervaring en haar grootste vijanden starten hun aanval van binnenuit. Het zieke, oude eigen hart van Nancy werd een vreemde, juist omdat de aanval van binnenuit kwam. Het werd een indringer, juist omdat het hem in de steek liet (Nancy, 2010, 401). De ouderdom zit als indringer in ons, altijd al, daar veroudering een noodzakelijkheid van elke 'wording' is; elk worden staat immers in de tijd, of liever, existeert en staat uit naar de tijd. Ouder worden is een belichaamde ervaring, het groeit in ons en dient zich aan als indringer, als vreemde, als ander.

Wat betreft de fenomenologie—de ervaring van veroudering als belichaamd fenomeen van binnenuit—hanteert Wehrle het husserliaanse onderscheid tussen het belevende 'lijf' (Leib) en het waarneembare 'lichaam' (Körper). Helmut Plessner beschrijft dit verschil als het onderscheid tussen het 'zijn van een lichaam' en het 'hebben van een lichaam'. Ze noemt daarop Maurice Merleau-Ponty's beschrijving van de uitwisselwerking tussen temporele lagen die in het lichaam worden verenigd (Wehrle, 2019, 10). De actuele laag, of het actuele lichaam, is actueel handelend in de wereld en de habituele laag, of het habituele lichaam, bestaat uit verkregen vaardigheden en gewoonten en tevens het geheel aan ervaren verleden. De lagen resoneren: de habituele laag stelt het lichaam in staat tot gepaste handeling, de actuele laag corrigeert en vult de habituele laag aan. Door wat Merleau-Ponty de 'intentionele boog' noemt, zijn deze twee temporele lagen (binnen)in het lichaam verenigd.

Met veroudering komt verlies van elasticiteit; de intentionele boog verliest zijn rek. Dan, eenmaal aangespannen, trekt de actuele laag niet meer aan de habituele laag met het verzoek tot afstemming: het lichaamsschema past zich niet of nog maar nauwelijks meer aan op nieuwe prikkels. Het habituele gedrag wordt dominant, dat wil zeggen het gedrag dat zonder correcties of anticipatie op een nieuwe situatie kan worden uitgevoerd, blijft zich herhalen – liefkozend worden ouderen ermee geëxcuseerd 'stuck in their way' te zijn. De Beauvoir noemt deze retraite een terugtrekken in 'ontologische veiligheid', waar het habituele lichaam en gedrag oriëntatie en stabiliteit biedt (Wehrle, 2019, 10).

In de fenomenologische theorie staat het lichaam 'uit' naar de wereld: het lichaam vermag ons al handelend de (buiten)wereld bloot te leggen. Wehrle spreekt van een husserliaans "ik kan"; de ervaring dat het lichaam al handelend blootleggen kán, dat het vermogend is dit te doen (Wehrle, 2019, 11). In hen die ouder worden, begint de vereenzelving van het actuele lichaam en het habituele lichaam barsten te vertonen. Het actuele lichaam wordt altijd geleidelijk en niet momentaan 'oud', maar jarenlange habituatie aan een min of meer duurzaam actueel lichaam laat zich niet zonder slag of stoot ontwennen. De subjectieve wil en intenties zijn afgestemd op een actueel lichaam, dat actueel niet meer dit lichaam is. De vereenzelving van het belevende lijf en het waarneembaar lichaam, van Leib en Körper,

van het zijn en hebben van een lichaam, is gebarsten. Geconfronteerd met deze verandering (bijvoorbeeld iets willen en het niet kunnen), verandert het lichaam van een vermogend “ik kan”, in een obstakel, in een “ik kan niet”. Deze ervaring van verandering van het lichaam in de tijd, van veroudering, beschrijft Wehrle als een verandering van binnenuit; een afwijking van de eigen genormaliseerde standaarden.

Als onderdeel van de ‘lichaamsblindheid’, wijst Wehrle een ‘gender-blindheid’ aan in levensloopstudies en gerontologie (Wehrle, 2019, 1). Ouder worden en gender zijn echter juist lichamelijke fenomenen; dimensies die we via het lichaam van binnenuit ervaren en bovendien met elkaar resoneren.

De subjectieve ervaring van het ouder geworden zelf impliceert het bewustzijn van het ‘lichaam als lichaam’; dat wil zeggen, het lichaam in de fysieke, materiële ervaring, of het (inter)subjectief waarneembaar Körper. In onze samenleving is het normatieve uiterlijk van vrouwen (nog steeds) van groter belang wat hun sociale status en identiteit betreft dan voor mannen (Wehrle, 2019, 12). Het ouder wordende lichaam als lichaam houdt zodoende een enorme grip op de vrouwelijke ervaring van ouder worden en het uitzicht op ouderdom; steeds meer lijken ze zich te (moeten) ‘ver-anderen’.

Wehrle schetst postmoderne theorieën over ouder worden en ouderdom, en wijst op het diepe dualisme dat hierin schuilt. In deze theorieën wordt het ouder wordende en veranderende lichaam tegenover een eeuwig jong en onaangetast zelf geplaatst. Het verouderde lichaam – en het verrimpelde gezicht in het bijzonder – wordt met het beeld van het ‘masker’ gepresenteerd als hospita van de jonge en dus meer authentieke, echtere identiteit (Wehrle, 2019, 13). Het verouderde gezicht is niet meer een eigen evenbeeld, maar een abstract concept. Dit beeld van het masker dat het authentieke verhult, heeft geenszins met het subjectieve ouder worden van doen, maar zulke (lichaams)verbeeldingen zijn van grote invloed op de vorming van de ervaring van ouder worden. Op de confrontatie met deze normatieve, dualistische denkbeelden moet immers een keuze volgen: ofwel vereenzelviging met de jongere versie van het zelf, ontkenning van het verouderende lichaam inclusief, ofwel vereenzelviging met de nu verouderde versie van het zelf, met een breuk met het vroegere zelf én met sociale conventies ten gevolge.

Uit dit dualisme volgt de volgende paradox, het cosmetische drama, dat het best kan worden samengevat als: het botoxdilemma. Enerzijds wordt alleen al met het aanbod van legio anti-verouderingscosmetica de onvermijdelijkheid van verandering, van veroudering bevestigd en benadrukt. Tegelijkertijd wordt het eeuwig en onveranderlijk jonge en aantrekkelijke, tot ieders mogelijkheden behorend verkocht. De afwikkeling van deze paradox is een nieuwe norm: ouder worden is een keuze (Wehrle, 2019, 14).

De subjectieve en sociale status en identiteit is nauw verwant aan in welke mate de

genderidentiteit succesvol wordt belichaamd. Voor vrouwen geldt wat genderidentiteit betreft (nog steeds) hoofdzakelijk de norm van het aantrekkelijke en het jonge (Wehrle, 2019, 14). Wat dit laatste betreft, staat ouder worden gelijk aan de voltrekking van het noodlot. Dat legt Wehrle als volgt uit. Als genderidentiteit gekoppeld is aan aantrekkelijkheid en jeugd, en leeftijdsstagnatie niet 'echt bestaat', dan geschiedt er noodzakelijk een verdwijning. Als subjectieve en sociale status verwant is aan genderidentiteit, en de genderidentiteit verdwijnt, dan verdwijnt ook de subjectieve en sociale status. Hier komen we dicht bij het ware dilemma. Enerzijds wordt het verouderende lichaam geassocieerd met het feminiene, dat wil zeggen met de symbolische 'vrouwelijkheid van de natuur'; het zwakke, materieel-natuurlijke lichaam. Dit is wat bedoeld wordt met het feminiseren van de ouderdom en impliceert een ingrijpender omslagpunt voor mannen dan voor vrouwen. Anderzijds vermindert de verwachting van het voldoen aan het normatief vrouwelijke uiterlijk in de veroudering. Dit laatste zal de vrouwelijke identiteit dus uiteindelijk moeten guillotineren. Het is door die amputatie, dat Wehrle schrijft dat 'oude vrouwelijke lichamen' niet bestaan (Wehrle, 2019, 14).

Het tragische gevolg van de verwarring van al die dubbelzinnigheid is dat de lege postmoderne anti-verouderingstheorieën hebben postgevat. Vrouwen worden 'gedwongen hun gezichten te weigeren' - hun oude gezichten, tot hun andere, onechte masker te maken dat te allen tijde vermaakt worden kan, mag, of moet. Wehrle citeert Diana Tietjens Meyers, die in Beauvoiriaanse woorden samenvat: "It is hard enough being the feminine Other. Nobody wants to become the ultimate Other" (Wehrle, 2019, 14).

1.3 Kansen en knelpunten van goed ouder worden

Het 'discours van het goede ouder worden' gaat over theorieën, overtuigingen en praktijken over hoe mensen hun verdere leven kunnen leiden nadat ze door de samenleving als 'ouderen' zijn bestempeld. Het discours van het goede ouder worden hangt samen met de twee eerder genoemde discoursen. Het beeld van goed ouder worden impliceert immers onderliggende ideeën wat betreft de veronderstelde bezigheden van ouderen en waartoe het verouderde lichaam toe in staat is (Baars, 2010, 417).

1.3.1 Knelpunten van goed ouder worden

In allerhande literatuur, folders en zelfhulpboekjes is het 'berusting' dat als ideaalbeeld van het goed ouder worden wordt voorgesteld. Uit berusting worden ongetwijfeld de mooiste

ouderen geboren, maar zoals Sandra Lee Bartky schrijft is berusting in onze cultuur geen hoogstaande waarde. We gaan haar niet alleen zwaar bewapend te lijf met individualisme en consumentisme, we zijn ook en vooral slecht geoefend in berusten (Bartky, 2010, 379).

Het kleinkind van het eerder genoemde 'leven als carrière' is het 'life review'. Walker verwijst naar Harry Moody, die het life review beschrijft als "een poging van de oudere persoon de gehele geschiedenis van het leven samen te vatten, de betekenis eraan te onttrekken en uiteindelijk, met de dood aan de horizon, deze geschiedenis te aanvaarden" (Walker, 2010, 388; 389). Het bezeten ophalen van herinneringen behoort de ouderdom ongetwijfeld toe, maar Walker noemt het optimistische geloof in de therapeutische werking van het life review opmerkelijk, aangezien er steeds regelmatig kanttelingen bij de veronderstelde helende werking worden geplaatst. Ze noemt de coherentiedrang naar eenduidige, lineaire verhalen liever kenmerkend voor onze cultuur, waar het overmatige optimistische geloof in de therapeutische kracht van een life review goed bij past. Zelfs op zeer hoge leeftijd worden die vastberaden zelfdefiniëring en zelfcontrole geconstateerd, met onverminderde implicatie van gebrek aan aandacht voor afhankelijkheid en kwetsbaarheid voor elkaar, aldus Walker.

Dit laatste verwoordt Baars zelfs concreter: "Hoewel ouder worden geen pathologisch proces van eenduidige aftakeling is, neemt de kwetsbaarheid die eigen is aan het 'menselijk bestaan' erin toe. Deze kwetsbaarheid gaat veel verder dan de individuele veroudering: ook al blijft iemand tot op zeer hoge leeftijd vitaal, dan nog kunnen geliefden chronisch ziek worden of overlijden" (Baars, 2010, 419).

De moderne conatus is stug. Binnen de muren van de academie, geloven we in de filosofie al sinds Nietzsche eigenlijk niet meer in absolute, lineaire geschiedenseinden, maar ondertussen houdt de zucht naar coherente (levens)verhalen ons nog steeds in een manisch obsessieve greep. Het beeld van de dood die zich op een aanvaardbaar moment aandient ter afsluiting van veel geleefde jaren – het beeld van Abraham die oud en der dagen zat stierf – heeft onze cultuur nooit verlaten. Theodor Adorno heeft dat beeld van uitgelezen momenten om te sterven al op een helling gezet, het zou immers een totaliteit van het leven impliceren met de dood die het leven als een cirkel afrondt. Maar het denkbeeld van een totaliteit van het leven houdt zich onvermoeid staande en is in onze (moderne medische) cultuur steeds dieper verankerd geraakt. Zoals ook Nancy schrijft: "voor ons 'ontwikkelden' uit het jaar 2000 [is er] geen sprake meer van een 'goed moment' om te sterven" (Nancy, 2010, 402). Hij beschrijft onze cultuur waarin levens(verwachtingen) steeds verder uitgeput worden, als de opmars van de 'conatus van een woekerende oneindigheid'. We leven naar het quasi-oneindige leven toe, naar een gezond leven dat zo lang is, dat we zelfs kunnen meemaken wanneer de tijd rijp is voor de dood. Ware het niet dat we denkbeelden als 'totaliteit van leven', als het afgeronde leven, diep zouden hebben geïnternaliseerd, dan zou

het samennemen van termen als ‘voltooid leven’ in de wind gesproken woorden zijn, een associatie zonder betekenis. Uit het leven stappen is van alle tijden, maar categorisch en wezenlijk verschillend van aanvaarding van afronding. De vrije dood, zoals door Jean Améry beschreven, staat hier zelfs principieel haaks op.²

Wehrle beschrijft de postmoderne ‘anti-verouderingscultuur’ en noemt twee karakteristieken van de zelfbenoemde ‘New Aging’ beweging: de focus op het lichaam is de eerste, de individualisering van veroudering de tweede (Wehrle, 2019, 15). In een tijd waarin de cosmetica-industrie ons exponentieel toenemende mogelijkheden tot lichaamsverandering voorspiegelt en de genormaliseerde beelden van het normatieve (vrouwelijke) uiterlijk onafgebroken de blik binnendringen, wordt lichaamsverjonging voor ieder een optie – en daarmee het toestaan van veroudering een controversiële keus. De New Aging beweging spreekt in deze context van foucauldiaanse ‘vrijheidspraktijken’ (Wehrle, 2019, 16). In hun analyse van de schoonheidsindustrie en de aangeboden mogelijkheden tot lichaamsverandering en -correctie, spreken ze van een bevrijding en uitdaging van de noodzakelijke biologische aftakeling. Liever nog van een bevrijding en uitdaging van de chronologische tijd zoals ooit volgens gerontologisch recept werd voorgeschreven. Wehrle noemt deze interpretatie terecht cynisch. Er is geen sprake van bevrijding, maar juist van intensiveren en normaliseren van het geobjectiveerde lichaamsbeeld én van de afwijking daarvan, van het ‘ander’. Door de alomtegenwoordigheid van opties tot lichaamsverandering en -correctie, worden ouderen (vooral oudere vrouwen) juist gedwongen zichzelf, of het verouderende lichaam in essentie als afwijkend van de norm te ervaren. De mogelijkheden tot lichaamsverjonging interpreteren als bevrijding, is even cynisch als zeggen dat ‘gelukkig ook steeds meer mannen aan de botox gaan’.

1.3.2 Kansen voor goed ouder worden

Met het uitzicht op een steeds langer leven en voorspellingen van substantiële en langdurige vergrijzing, komt ook de oproep tot het her-denken van ouder worden en ouderdom.

Om maar met het onvermijdelijke cliché te openen: ‘de uil van Minerva vliegt pas bij het vallen van de avondschemer uit’. Het is volgens Baars het klassieke beeld van het ontwikkelingsproces van de levensloop. In zijn oproep tot nieuwe waardering van het ouder worden schrijft hij over wat hij noemt de toenemende ‘reflexieve sensitiviteit’: “een sensitiviteit die ook blijkt uit het vermogen om oppervlakkigheid en schone schijn te

---

² Vergelijk het inmiddels nog weinig omstreden ‘voltooid leven’ discours met Jean Améry’s beschouwing van de ‘vrije dood’, zoals beschreven in *De hand aan zichzelf slaan* (1978).

onderscheiden van hetgeen werkelijk van belang is” (Baars, 2010, 436). En wat werkelijk van belang is, is volgens Baars de waardigheid van de kwetsbare en voorbijgaande, alledaagse en doodgewone momenten in mensenlevens.

Ook Walker plaatst haar oproep in het kader van de vraag naar aandacht voor wat in de ouderdom van wezenlijk belang kan zijn (Walker, 2010, 394). Volgens haar zal een studie naar de feitelijke bezigheden van ouderen zichtbaar maken aan welke bezigheden werkelijke waarde wordt ontleend. Zo noemt ze dat vijftigplussers, en vooral de vrouwen onder hen, zich meer richting religie en andere spirituele activiteiten bewegen dan vijftigminners. De filosofie, noch iedere andere leer, heeft voor dergelijke spiritualiteit(shang) een goed woord over, aldus Walker. Dat is jammer, want dit gegeven geeft juist een inzicht in de werkelijke, feitelijke beweging die ouder worden kan verrijken.

Binnen de kaders van een ‘down to earth’ spiritualiteit – waar op deze plek nagenoeg uitsluitend het individu-overstijgende mee bedoeld wordt – brengt Walker haar concept van een ‘laterale levensintegratie’ naar voren. Deze vorm van integratie wil het individu en de individuele herinneringen overstijgen door intersubjectieve verbinding. Dit type van integratie wordt tegenover het life review geplaatst, waarin de som van elke individuele herinnering een coherent, lineair ‘zelf’ fabriceert. Walker zoekt in de laterale levensintegratie juist naar herinneringen van verbindingen waarin het individu een onderdeel was van iets anders, zoals een liefde, een gezin, of een politieke beweging. Deze andere zoektocht zal zonder meer in een tegenstrijdig zelfbeeld eindigen, daar de ene verhouding een individu immers meer beweegt dan de andere. Walker schrijft: “Sommige dingen die ons raken kunnen ons veranderen, zodat er geen continuïteit meer is met wie of wat we eerder waren” (Walker, 2010, 395; 396). Dit is wat zij ook zoekt in de bewegingen die de ouderdom maakt, die ambigu, maar meer feitelijk zijn dan de aangemeten coherente narratieven.

De ouderdom neemt meer geschenken in ontvangst. Hans-Georg Gadamer heeft het onderscheid gemaakt tussen lege tijd en vervulde tijd. De lege tijd staat open voor nadere invulling. De vervulde tijd is de ervaring van iets dat een eigen tijd heeft, van iets dat geen deel meer kan hebben aan invulling, van iets dat niet terug kan keren. Gadamer beschrijft hoe in de tijdservaring van het leven de eerst onbegrensde toekomst geleidelijk smelt en een grote berg verleden groeit (Gadamer, 2010, 354). De vervulde tijd kent alleen chronische verzwaring, de lege tijd schrompelt voorgoed verder ineen. Dat wat voor ons wordt afgesloten, de vervulde tijd, krijgt een nieuwe duurzaamheid. Zo schrijft Gadamer: “Wanneer de dood de levenslijnen doorsnijdt, dan betekent dat ondanks alle smart van het verlies toch niet louter een ontvallen, maar ook een nieuwe wijze van aanwezigheid: het beeld van hem of haar van wie we afscheid nemen, krijgt een blijvend karakter” (Gadamer, 2010, 356). Hieraan gelijk loopt volgens Gadamer ouder worden als de ervaring van iets wat zijn eigen

tijd heeft, van verleden dat zich heeft afgescheiden en zich tot nieuwe blijvende aanwezigheid vormt.

Het verleden krijgt een nieuwe, een eigen aanwezigheid. Wat betreft het vermogen zich te verstaan met het verleden, verwijst Baars naar Seneca (Baars, 2010, 429). Volgens hem is het verleden verstaan een ambacht dat verdiept wordt en enkel aan het ouderdomsgilde toebehoort. Ook De Beauvoir schrijft dat de eerder genoemde retraite in ontologische zekerheid, het terugtrekken in de vertrouwde oriëntatie, een verrijking kan zijn (Wehrle, 2019, 10; 11). Ouderen die de verbinding met het verleden dragen naar hun tegenwoordigheid, brengen nieuwe creativiteit en poëzie voort.

Net als de life review zijn zulke creaties geen onvervalste representaties van een levensloop, maar wel een stuk interessanter. Het zou bovendien een studie zijn naar de eerder genoemde feitelijke subjectieve ervaring van het ouder worden zijn, waarin even afgezien mag worden van correctheid en coherentie en de gewone triviale en ambigue ervaring ruimte krijgt. Bovenal is het een manier om wat Baars omschrijft als de relativiteit van de chronologische en biologische tijd te aanvaarden en andere benaderingen toe te laten die de temporaliteit van het ouder worden op wat voor manier ook weten te vatten (Baars, 2010, 426).

Afzien van de eenduidige, eenzijdige en smalle normatieve denkbeelden over het ouder worden en de ouderdom schrijft ook Wehrle voor, maar met meer oog voor het lichaam. In haar analyse van verouderende atleten, beschrijft ze de opmerkelijke kalme en voortdurende afstemming tussen lichaam en verwachting (Wehrle, 2019, 17). In plaats van ten strijde te trekken tegen het veranderende, verouderende lichaam als vormomming van een onveranderlijk, authentieker zelf, anticiperen atleten actief op de verandering van het organisme als geheel en passen zich hierop aan. Atleten zijn significant minder aangetrokken tot de illusie van volledig gecontroleerde veroudering, noch tot het onder handen nemen van het lichaam als speelveld van vrije keuze. Dit, wat Wehrle noemt het omarmen van het ambiguïteitsbeginsel van het belichaamde ouder worden, wordt gekenmerkt door 'actieve passiviteit'; dat wil zeggen het actieve afstemmen van het organisme als geheel op de onvermijdelijke veroudering zonder daar volledige controle over uit te willen oefenen (Wehrle, 2019, 17).

Hoofdstuk II. Grimmige kanttekeningen

In dit hoofdstuk worden aan de hand van de werken van Jean Améry en Adolfo Bioy Casares grimmige kanttekeningen geplaatst bij de ouderdom. In plaats van Het duiden van de ouderdom door over de ouderdom te schrijven, belichten zij de ervaring van het ouder worden zelf. Zij laten de ouderdom *zelf* spreken. Wat Améry fenomenologisch doet, doet Casares literair: de werkelijke ervaring van ouder worden en ouderdom beschrijven. Ze vermijden of bekritisieren daarbij de voorstelling van een rooskleurige oude dag; het leven van ouderen gaat niet over rozen.

2.1 Jean Améry *On Aging—Revolt and Resignation* (1968)

Jean Améry (1912-1978), geboren als Hans Mayer, schreef wat inmiddels een standaardwerk is in het ouderdomsdiscours. *On Aging* is het middelste van zijn drie bekendste werken, tussen *Schuld en boete voorbij* (1966) en *De hand aan zichzelf slaan* (1976). De onderwerpen die hij in zijn werk behandelt zijn onlosmakelijk verbonden aan zijn biografie: slachtofferschap, ouderdom, uitsluiting, de vrije dood.

De ambitie van *On Aging* maakt Améry duidelijk in het voorwoord. Wie een wetenschappelijke behandeling van ouderdom verwacht kan het boek onmiddellijk weer dichtslaan, schrijft hij. Dat wil niet zeggen dat hij zich beperkt tot intuïtieve inzichten. Aan de hand van de methode van strenge introspectie beschrijft Améry de subjectieve ervaring van de ouder wordende mens. Hierin is Améry een fenomenoloog. Omwille van dit streven, heeft hij de logica moeten laten varen. In plaats daarvan worden beelden en personages uit de literatuur ingezet. Literatuur is de mogelijkheid om overwegingen, zelfs als die overwegingen zonder epistemologische waarde zijn, een vorm te geven zodat anderen het beschrevene steeds zelf kunnen ontdekken (Améry, 1994, 5).

In *On Aging* behandelt Améry wat hij noemt vijf 'drama's' in evenzoveel hoofdstukken. Het eerste is het drama van het voorbijgaan van de tijd, geleefde tijd die altijd alleen maar voor zichzelf toegankelijk blijft. Het tweede is het drama van het lichaam, wanneer het verouderende lichaam een vreemde wordt. Het derde drama is sociaal, de oudere wordt buitengesloten door de blik van de ander. Het vierde drama is cultureel, in ouderdom wordt de wereld niet meer begrepen. Het laatste drama, is het drama van het leven met de dood.

Ieder hoofdstuk heeft een eigen fictieve spreekbuis, vertegenwoordigers van dimensies ouder worden. Améry noemt hen "A.", de meest abstracte vorm die aan de lezer alle ruimte geeft om zelf verbeeldend en concreet te kunnen denken (Améry, 1994, 2).

2.1.1 Het voorbijgaan van tijd

Het eerste hoofdstuk is een ontleding van de ervaring van het voorbijgaan van de tijd. Het is deze ervaring waardoor de oudere moet constateren dat hij ouder is geworden. Améry verbindt in dit hoofdstuk A. met Marcel Proust, die in *Op zoek naar de verloren tijd* precies deze ervaring tot onderwerp en methode koos. In Prousts overpeinzingen over de verloren tijd leest Améry wat er gebeurt met de ervaring van tijd in de ouderdom: “Wat is er gebeurd? Niets. Alles. Tijd is voorbijgegaan” (Améry, 1994, 4).

Améry maakt meteen duidelijk wat binnen zijn interessegebied valt als het om tijd gaat, maar ook wat absoluut niet. Het is onzinnig zich te beroepen op fysische en filosofisch analytische theorieën van de tijd—vooral Bertrand Russell, die in een puur theoretische redenering tot de constatering komt dat tijd niet bestaat, is een geliefde tegenstander, aan wie gerefereerd wordt als de ‘vogelkoppige Engelsman’. Het echte probleem, aldus Améry, is de ervaring van de tijd die voorbijgaat, de geleefde tijd, de subjectieve tijd (Améry, 1994, 5). De tijd kwalificeren als non-existent getuigt van dwaasheid, we kunnen de tijd immers net zo min wegedeneren als onze eigen existentie (Améry, 1994, 11). Wat Améry hier ter tafel brengt is niet een filosofisch ‘correcte’, maar een ‘eerlijke’ beschrijving van de ervaring van de tijd. Dat wil niet zeggen dat we zijn ambitie kunnen reduceren tot een serie van intuïtieve inzichten. Een eerlijke beschrijving van de tijd betekent hier een werkelijke, zij het meedogenloze, beschrijving van de ervaring van de geleefde tijd (Améry, 1994, 12).

Améry ontleedt de ervaring van de geleefde tijd aan de hand van de kantiaanse scheiding van tijd en ruimte: tijd is de vorm van de innerlijke ervaring, ruimte is de vorm van de ervaring van de buitenwereld. Tijd is de vorm waarin we onszelf ervaren, ruimte is de vorm die we met anderen ervaren (Améry, 1994, 8). Wat plaatsvindt in de ruimte is intersubjectief communiceerbaar, maar de vraag is of en hoe wat plaatsvindt in de innerlijke ervaring van de tijd toegankelijk kan worden gemaakt voor een ander, voor communicatie. Améry wijst op de neiging over tijd te spreken in spatiomorfe, in aan de ruimte ontleende uitdrukkingen; de tijd tikt, de tijd vliegt. Maar dit zijn geen aangelegenheden van de tijd, maar ruimtelijke, vooral visuele aangelegenheden (Améry, 1994, 5).

Hieruit de conclusie trekken dat er dus over tijd niets meer te zeggen is, is onjuist. De tijd is in ons, altijd, net zoals de ruimte rondom ons is, altijd. De tijd mag dan ondoorgrondelijk zijn, maar dat betekent niet dat we erover kunnen zwijgen. In de ouderdom wordt de onomkeerbaarheid van de tijd in zijn onvoorwaardelijke totaliteit ervaren (Améry, 1994, 17). De oudere is zelf tijd, tegenover de toekomst die ruimte en wereld is. Er kan slechts sprake zijn van een toekomst als er gezegd kan worden dat er ‘tijd is’. In deze uitdrukking is de voorwaarde van de toekomst vervat: de ruimte instappen, zich in de ruimte

werpen, externaliseren. Jong zijn is zichzelf in de tijd werpen, die helemaal geen tijd is, maar leven, wereld en ruimte. Oud zijn, of zich ouder worden voelen, betekent de tijd in het lichaam dragen (Améry, 1994, 15). Wat geleefd is, wat eens wereld/ruimte was, is nu alleen tijd. Het voorbijgaan van de tijd, is eigenlijk het voorbijgaan van de ruimte. Wat overblijft is de innerlijke ervaring van de tijd. De oudere *is* tijd.

Ten slotte. Améry laat in dit hoofdstuk Proust figureren. Ook hij neemt het voorbijgaan van de tijd uiterst serieus, ook hij komt in opstand tegen het voorbijgaan van de tijd. Normaliter verhinderen de zorgen van het alledaagse leven de onnatuurlijke overpeinzingen over tijd. Toch zijn er ook die door de tijd getroffen worden en die in opstand komen. Tegenover hun ervaring van de totaliteit van de onomkeerbaarheid van de tijd, rest hen, die zonder toekomst/ruimte zijn, slechts de verlichting op zoek te gaan naar verloren tijd (Améry, 1994, 24).

2.1.2 Zichzelf vreemd worden

In het tweede hoofdstuk volgt Améry Simone de Beauvoir in haar moedige poging om de lichamelijke ervaring van ouder worden te schetsen, zoals ze beschreef in het autobiografische *De druk der omstandigheden* (1963).³ Meer specifiek belicht Améry de ambiguïteit die in deze ervaring schuilt, die De Beauvoir volgens hem niet ver genoeg uitdiepte.

Améry constateert deze ambiguïteit in de ervaring van het verouderende lichaam op twee manieren, waarbij de tweede meer zeggend en gewichtiger is dan de eerste: de eerste is de paradoxale manier waarop ouderen tegelijkertijd moe van en tevreden met zichzelf zijn, en de tweede is de dissonantie door de combinatie van vervreemding van en vertrouwdheid met zichzelf (Améry, 1994, 31). Dit staat tegenover alle voorafgaande ervaringen. De normale ervaring van het lichaam is een ervaring waarin het lichaam zichzelf begrijpt door zichzelf niet te begrijpen—Améry verwijst naar Sartre, die het gezonde lichaam ‘négligé’ noemde, waaraan we in stilte voorbijgaan. Het gezonde lichaam was de onzichtbare en onopgemerkte bemiddelaar tussen de wereld en het subject, maar het ouder wordende lichaam wordt getekend door ziektes, gebreken en kwalen. Het lichaam is precies zoals alle condities die pas opvallen wanneer ze het begeven. In plaats van dat het bemiddelt, is het verouderende lichaam nu juist wat het subject van de wereld scheidt. Toch wordt in diezelfde gedachte het lichaam op navrante wijze ook menselijker en authentieker; het lichaam is expliciet onderhevig aan vergankelijkheid (Améry, 1994, 35).

---

³ Twee jaar na Améry wordt bovendien De Beauvoirs omvangrijke *De ouderdom, maatschappelijke situatie en persoonlijke zingeving in de laatste levensfase* (1970) gepubliceerd.

Ouderdom is het moment waarop een dialectische wending plaatsvindt: “the quantity of my body as it moves toward annihilation becomes the new quality of a transformed ego” (Améry, 1994, 41). De dialectische wending komt tot stand door een proces van materialisatie en substantiatie. Materialisatie is het proces waarin het ouder wordende lichaam toenemend aandacht behoeft voor het lichaam als lichaam—met deze versie van het lichaam moet het subject kennismaken als een getransformeerde versie van zichzelf. Substantiatie is het proces waarin het subject in massa uitzet, de massa tijd die zich opstapelt—deze versie van zichzelf is door de tijd heen geconstitueerd en huist in (maar vereenzelvigd zich nadrukkelijk niet met) het nieuw verkregen lichaam (Améry, 1994, 39).

Ouderdom is daarin gelijk aan pijn, schrijft Améry, waar het subject het lichaam ontdekt als het eigen, werkelijke lichaam. Wanneer je oud wordt is het alsof de wereld afstand neemt van het lichaam. Het subject is namelijk ook altijd een functie van de sociale wereld, een functie van de maatschappij (Améry, 1994, 49). Van een lichamelijke die gericht was op de wereld, wordt het een lichamelijke die naar binnen is gericht. De ervaring van het verouderende lichaam is dubbelhartig, gespleten, dat wil zeggen, getekend door de verscheuring van het sociale ego en de ervaring, die in het subject één zijn (Améry, 1994, 48). In de lichamelijke ervaring van het ouder worden wordt de ambiguïteit een antinomie (Améry, 1994, 51).

2.1.3 De blik van anderen

In het derde hoofdstuk belicht Améry sociale veroudering aan de hand van Sartres *regard*: de blik van de ander.

Het sociale bestaan wordt altijd gezien vanuit de blik van de toekomst. Vanuit de maatschappij gedacht heeft de toekomst een krediet, als het ware een in te willigen voucher: het sociale subject is ongerealiseerde potentie (Améry, 1994, 55). Op een dag verandert die blik. Op een dag wordt het subject anders bekeken; hij wordt ouder. Eenmaal anders bekeken wordt hij niet meer beoordeeld op wat hij kan worden, maar op wat hij is geworden (Améry, 1994, 60).

Het normale sociale bestaan vat Améry in een beeld van vragen en antwoorden: vragen zijn verlangde potenties van het subject, antwoorden daarop zijn de bekrachtigingen of negaties van de buitenwereld, dat wil zeggen, van de anderen. Het subject houdt nooit op te vragen, maar eenmaal oud is hij voor anderen wat hij is geworden, iemand zonder voucher. Wat een dialoog was, wordt een litanie (Améry, 1994, 57; 58). De oudere is door de blik van de ander zonder potentie, buiten het spel gezet waarin iets ontwassen volwassen wordt gemaakt.

Op een dag woont Améry een lezing van Sartre bij. Aangezien de heren van ongeveer dezelfde leeftijd zijn, voelt Améry een zeker verwantschap, die het intellectuele overstijgt. Améry doorziet hem; Sartre wil jong blijven. Hij heeft medelijden met hem, zoals hij zich blijft omringen met jonge studenten. Sartre waant zich zelfs in ouderdom het symbool van de jeugd, maar buiten zijn waan bestaat hij bijna niet meer. In de blik van de ander is hij een oude man geworden, en dat zal hij blijven. Het werkt niet, het is geen oplossing, hij wordt niet jonger.

Améry beschrijft dat respect van jongeren voor ouderen op een conventie berust. Nog voordat ouderen definitief zonder potentie zijn—lees: met pensioen gestuurd worden—zijn er al vreselijke voorboden van hun lichamelijke aftakeling. Jongeren vervormen hun ontegenzeggelijk afkeer van die lichamen in respect, met als gevolg dat respect voor ouderen een betekenisloze conventie wordt (Améry, 1994, 68).

Bovendien is het respect niet alleen betekenisloos, maar ook beledigend. Het is respect voor wat was, verleden tijd. De respectvolle blik staat het niet toe dat de oudere vanaf dat moment iets anders in wording brengt en is daarom kleinerend. De oudere wordt buitengesloten door jongeren, omdat zij de wereld zonder hem zullen worden. Met het respect van jongeren wordt de toekomst van ouderen beëindigd (Améry, 1994, 73; 74). Améry schrijft dit deels toe aan de tijdsgeest. Hij ziet in de sociale en economische structuren van zijn tijd het besluit dat alleen de jeugd voor werk en genot geschikt is en de implicatie hiervan is dat het idolaat van de jeugd de dominante dispositie is (Améry, 1994, 54).

2.1.4 De wereld niet meer begrijpen

In het vierde hoofdstuk diept Améry een dimensie van sociale veroudering uit: culturele veroudering. Aan de hand van de velden van tekens en betekenis beschrijft hij hoe de uitsluiting van ouderen escaleert. Het culturele bestaan is een vorm van het sociale bestaan. Daarom is voor het culturele bestaan dezelfde wet van kracht als voor het sociale bestaan. Dat wil hier zeggen dat het subject zich op een gegeven moment zich cultureel niet meer kan overschrijden, maar definitief gevormd is (Améry, 1994, 91).

Het teken en de betekenis van het teken plaatst Améry binnen een structuralistisch kader: het teken en de betekenis van het teken bevinden zich in de relatie van het teken met andere tekens, zodat het systeem van tekens bestaat in de relatie van een teken met de andere tekens (Améry, 1994, 82). De essentiële onderdelen van het individuele tekensysteem worden gevormd in de jeugd (Améry, 1994, 97). Nieuwe tekens en hun onderlinge relaties, de samenhang, zijn alleen voor diegenen die onderdeel zijn van hun uitvinding volledig

toegankelijk. Juist in het genereren wordt hun betekenis immers gevormd. Vandaar dat degenen die geen onderdeel meer zijn van dit bepaalde tekensysteem per definitie een kloof moeten overbruggen (Améry, 1994, 85; 86). Ouderen worden geconfronteerd met tekens van een nieuwe tijd. Naargelang ouderen grip proberen te krijgen op het nieuwe tekensysteem, zal juist de afstand hiertoe zich toenemend voelbaar maken. Cultureel verouderen concentreert zich rondom het accelereren van veranderingen. Elk nieuw cultureel fenomeen, elk nieuw teken, wordt gekoppeld aan referentiepunten binnen het bekende kader, het eigen tekensysteem. Het nieuwe wordt begrepen in relatie tot het oude, maar dit zal altijd leiden tot cognitieve dissonantie, een vervormd, gebrekkig, absurd beeld, om de simpele reden dat de tekens die een aaneenschakeling mogelijk maken, ontbreken (Améry, 1994, 82). Daarmee wordt elke uiting van onbegrip meteen een argument voor diskwalificatie, daar de *sensus communis* voorschrijft dat het meest recente oordeel, de meeste aanspraak op het gelijk maakt (Améry, 1994, 88). De wereld niet meer begrijpen maakt ouderen anachronistisch en reactionair.

Améry onderscheidt het 'supersysteem' van de kleinere systemen die zich daarbinnen ophouden, zoals ideologische en individuele systemen. In eerste instantie geeft het supersysteem de contouren van een bepaalde tijdsgeschiedenis weer, maar bij nader inzien is het supersysteem niet meer dan de verzameling kleinere systemen. Deze systematische co-existentie, wordt in veroudering een existentieel probleem (Améry, 1994, 92; 95). Steeds opnieuw moet de inspannende afweging worden gemaakt of de oudere nog wel bij de tijd is, of hij co-existent is, of is hij buiten het systeem gevallen, is hij contra-existent? Ouderen bevinden zich daarom in een toestand van constante verontrusting. Améry keert zich tegen filosofisch-historische systemen, die van principes als 'alleen behoud door vernietiging' uitgaan. Zulke principes zijn een ontkenning van het existentiële probleem van de ouder wordende mens (Améry, 1994, 100).

2.1.5 Leven met de dood

Het laatste is het hoofdstuk van het meeste gewicht. Hier beschrijft Améry de aanwezigheid van de dood en richt hij zich direct tot de lezer.

Centraal in dit hoofdstuk staat een logische paradox, die al vervat is in het oxymoron in de titel: leven met de dood. Dit is het meest naakte feit van ons onderwerp: na ouderdom komt de dood. Door hoge vluchten in metafysische sferen proberen ontelbare mannen en vrouwen zich hiervan af te leiden. Maar Améry beschrijft in ijselijk heldere taal dat geen enkele logica ons hier zal helpen, want voor mensen is het eigen leven geen wereldse zaak: "... for no doubt the limits of my language are the limits of my world, but the limits of my world

are also the limits of my language, and in the face of death that is my anti-world, the impotence of my language becomes apparent” (Améry, 1994, 104). Een fundamentele zaak van het bestaan is nu juist dat een mens wél kan nadenken over een wereld zonder daar zelf in te bestaan, ook al is dat een ondraaglijke absurditeit (Améry, 1994, 108). Behalve dat metafysische en logische vluchten ons dus niet zullen helpen, onderstreept Améry vooral dat als het om de dood gaat, ze ons niet eens kunnen bereiken.

Freud heeft geschreven dat niemand zich zijn eigen dood kan voorstellen. Améry volgt hem. Dood is altijd een zaak van iemand anders, een zaak van het publieke leven. Dat wil niet zeggen dat mensen onvermengd geloven in het eeuwige leven. Als het eigen moment namelijk daar is, durft niemand volledig te vertrouwen op het hiernamaals (Améry, 1994, 113).

De dood is leeg en ondenkbaar. Het maakt niet uit hoe vaak iemand iets zinnigs probeert te zeggen over de dood, het is niet waar (Améry, 1994, 112). Améry neemt nadrukkelijk stelling, wanneer hij schrijft dat de dood niet de negatie van de negatie is, maar de negatie van de negatie van de negatie. Want de dood is het enige dat de negatie haar totalitaire betekenis geeft. De dood is de mogelijkheidsvoorwaarde van de dialectiek én haar totale ontkrachting (Améry, 1994, 110).

De dood wordt in de ouderdom een steeds meer aanwezige afgrond. Améry wil te allen tijde uitdrukkingen vermijden die aan de dood een welkome rust, verlosser, en dergelijke ‘mooi weer verhalen’ toeschrijven. De dood accepteren is gelijk aan het leven weigeren. Leven met de dood transformeert een mens in angst. De gewisse steeds nabijere komst van de dood, het steeds verder verdwijnen uit de ruimte, maakt van een mens een flinterdunne ontische dichtheid (Améry, 1994, 117). Améry citeert Nietzsche: “Death is only a death that is not free under despised conditions, a death at the wrong time, a cowardly death. Out of love for life one ought to want death differently, free conscious, without surprise” (Améry, 1994, 122). Améry heeft de daad bij het woord gevoegd: leven met de dood kan niet.

Ten slotte. Améry wijst op het onbegrijpelijke werken en woekeren van wat hij het ‘doodsvirus’ noemt, dat wij allemaal in ons dragen wanneer wij de wereld betreden. In de ouderdom treedt dit virus uit de latentie en wordt het virulent (Améry, 1994, 128). Het grijpt om zich heen en besmet het leven. Dit is het beeld waarmee Améry zijn werk besluit, hij vraagt zich af of hij de lezer als een virus is binnengedrongen, of hij de vergoelijkende mantra’s over ouderdom heeft aangetast. Met een bittere grijns vraagt hij de lezer: heb ik je besmet? (Améry, 1994, 128).

2.2 Adolfo Bioy Casares *De zwijnenoorlog* (1969)

Adolfo Bioy Casares (Buenos Aires, 1914-1999) schrijft in 1969 *De zwijnenoorlog*. In deze roman drijft hij de pijnlijke tegenstelling tussen de verheerlijkte jeugd aan de ene kant, en de verafschuwde ouderdom aan de andere kant, tot het uiterste. Het is een surrealistisch gedachte-experiment met wat Casares waarneemt in het Argentinië van de jaren '60, maar dat zich sindsdien heeft uitvergroot: uit angst voor de toekomst die gedomineerd zal worden door vergrijzing, wordt ongegeneerd ter discussie gesteld van welke waarde ouderen überhaupt zijn.

In de roman laat Casares de jeugd en de ouderdom uiteendrijven, wat leidt tot een oorlog, de 'zwijnenoorlog', en beschrijft hij een "schouwspel van apocalyptisch karakter" (Casares, 1977, 122). Hij verbindt deze oorlog op sommige punten met de twintigste-eeuwse oorlogen, waarin 'zondebokvorming' de voornaamste kracht was. In Casares' roman verloopt de haatcampagne tegen ouderen via een radiostation dat door jongeren wordt bemand; een haatcampagne die leidt tot het uitbreken van de 'oorlog'. De ouderen zijn uiteraard ronduit verontwaardigd, niet in de laatste plaats doordat de door de radio verspreide berichtgeving postvat bij de jeugd. Algauw zijn er geruchten van pesterijen en mishandeling van ouderen, en het wordt steeds wreder.

Over de schouder van Isidro Vidal, don Isidro, volgt de lezer zeven dagen in het Buenos Aires van de jaren '60. Vidal woont samen met zijn zoon Isidorito, wiens moeder hen jaren geleden verliet, toen zij samen met een Paraguayaan stroomopwaarts vertrok. De laatste tijd slaapt hij slecht en heeft hij last van somberheid, hoort zichzelf in herhaling vallen, is verslaafd geraakt aan het ophalen van herinneringen en heeft bovendien last van kiespijn. Dat is het punt waarop de lezer het verhaal binnenvalt: Vidal gaat op pad voor een kunstgebit. Zijn gebit is een obsessie voor hem geworden, maar vanaf het moment dat hij het kunstgebit draagt is hij ervan overtuigd dat het zodanig aan hem af te zien is dat elke voorbijganger op straat hem aanstaart. Hij is oud geworden, oud in de ogen van de ander.

In een buurtcafé treft Vidal elke avond zijn eveneens oud geworden vrienden voor een kaartspel. De heren noemen zichzelf 'de jongens', een term die in Vidals gedachten niet duidt op een verholde, onderbewuste opzet om voor jong door te gaan, maar voortvloeit uit de toevallige omstandigheid dat ze eens jong geweest zijn en zich toen met recht zo noemden (Casares, 1977, 7). De dagen dat we Vidal volgen, concentreren zich rondom de ontmoetingen met de vriendengroep. Vidal neemt een afstandelijke positie in ten opzichte van zijn vrienden; hij is in werkelijkheid iets jonger, hoewel zijn ware leeftijd nooit wordt onthuld—hij benadrukt dat hij zijn jaren onder de zestig telt, al scheelt het niet veel. Maar belangrijker is zijn overtuiging er, ondanks zijn kaalheid, veel jonger uit te zien. Naarmate de

oorlog zich ontvouwt, beziet Vidal zijn vrienden met steeds meer afstand en waant hij zich steeds jonger.

Het omslagpunt, het moment waarna er niet meer wordt gesproken van incidenten, maar van een oorlog, komt op een avond wanneer ‘de jongens’ van het café naar huis wandelen en onderweg een menigte treffen. Er wordt een hen bekende bejaarde krantenman door een groepje jongeren mishandeld (Casares, 1977, 12). Dit voorval is de druppel die onrust doet overgaan in verontwaardiging en angst. Tevens is het de eerste keer dat Vidal door een vreemde wordt aangesproken met ‘opa’ (Casares, 1977, 13). Hij weet zeker dat het een verwijt is. Oud zijn wordt een schuldvraag. Niets wordt ontzien, alles wat ouderen zijn en doen wordt verafschuwd: ouderen dragen niets bij, ouderen zijn niet meer relevant, ouderen kosten geld. Jongeren voeren een oorlog tegen deze “zwijnen”:

“Men zegt dat oude mensen [...] egoïstisch, materialistisch, gulzig en smerig zijn. Precies varkens. [...] Niet voor niets brengen de Eskimo’s of de Lappen hun ouden van dagen naar buiten om van kou te sterven. Alleen met gevoelsargumenten is het bestaan van oude mensen te verdedigen: ze hebben zoveel voor ons gedaan, zij hebben ook een hart en kunnen pijn lijden, enzovoort” (Casares, 1977, 88; 89).

De jeugd verwijt het de medische wetenschap dat er zoveel ouderen zijn. De bevolking groeit sneller dan de economie: er is te weinig geld en daar zullen zowel de ouderen als de jeugd het slachtoffer van worden. Tussen hen is er één significant verschil. De jeugd voelt de consequenties daarvan eerder dan de ouderen. Zij moeten werken om de grijze massa te onderhouden, zij moeten zich oprichten om de pensioen innende, rondscharrelende oudjes te onderhouden.

De ouderen zijn verontwaardigd. Dat uitgerekend zij voor de schaarste verantwoordelijk worden gehouden maakt hen woest. Zij hebben toch al die jaren gewerkt? Zij hebben toch het land opgebouwd? En nu moeten ze zich schuldig voelen dat ze al meer dan zestig jaar hun gang hebben kunnen gaan en ook nog onderhouden moeten worden. De sfeer wordt alsmaar grimmiger: de ouderen moeten blij zijn dat ze überhaupt nog een dag langer op deze aardbol geduld worden.

In hun aanklachten tegen de ouderdom is de jeugd schijnheilig—zo gaat dat als er naar een zondebok wordt gezocht. Zij mogen de consequenties van de vergrijzing dan wel eerder, nu zij in hun werkende levensfase zitten ondervinden, maar iedereen wordt oud: “een oude man doden staat gelijk aan zelfmoord” (Casares, 1977, 169). Ooit zal de jeugd oud zijn en moeten zij onderhouden worden, ooit zullen zij zelf afhankelijk zijn van de jeugd. De ouderen vormen geen speciale subcultuur in de samenleving, maar zijn in feite het toekomstbeeld van de jeugd zelf. En toch. Wat heerst is het geloof in de jeugd boven de ouderdom, jeugd ten koste van de ouderdom. En omdat ouderen zonder toekomst zijn, is de enige oplossing te kiezen voor de jeugd.

Vidal doet dit ook. Het is onmogelijk zich neer te leggen bij de eigen ouderdom

(Casares, 1977, 171). Aangezien ouderdom droefheid is zonder uitweg, verlangens en ambities geen kans meer krijgen, is oud zijn de zaak van een anderen geworden, ongeacht hoeveel de ander op termijn op de oudere zal lijken. Vidal bekijkt zijn vrienden in hun meest wanhopige pogingen voor jong door te kunnen gaan, en trekt keer op keer de conclusie dat zij de dupe zijn geworden van iets dat hij gelukkig net op tijd heeft weten te ontwijken, de ouderdom. Maar hij probeert tegelijkertijd ook uit alle macht de sporen van zijn ouderdom nog wél te verbergen. Hij kan zich onmogelijk identificeren met zijn eigen ouderdom, hij kan onmogelijk afstand doen van de jeugd, omdat het gelijkstaat aan afstand doen van het leven: “De ziekte is de zieke niet, maar de oude mens is de ouderdom en de enige uitweg is de dood” (Casares, 1977, 172).

Ten slotte onderstreept Casares het anachronistische, níet synchrone, verloop van het aanvaarden van ouderdom in verhouding tot de ‘objectieve’ veroudering. Hoe zeer ouderdom in de ogen van de ander ook een feit is, alleen een oorlog is in staat iemand van zijn eigen ouderdom te overtuigen. En een oorlog heeft slachtoffers, in de roman zijn dat de ouderen die elk verzet opgeven—naast ouderen die in elkaar worden geslagen, onderduiken, en een enkeling die van een voetbalstadion af wordt gesmeten. De vrienden van Vidal leggen zich neer bij hun lot, bedenken dat de jeugd met hun verwijt van overbodigheid een punt heeft. Hoewel Vidal zich in verwoede ernst van zijn eigen jeugd tracht te overtuigen, hangt hem het overduidelijke gegeven dat ook hij oud is, of tenminste hard op weg is om het te worden, boven het hoofd. In zijn strijd tegen de Zwijnenoorlog wordt hij geconfronteerd met de kloof van een onoverbrugbaar onbegrip. Op elke confrontatie met de kloof die hem scheidt van de jeugd volgt de overtuiging van het tegengestelde, ieder besef van ouderdom legt het af tegen zelfbedrog. Maar je vrienden vertellen je de waarheid over jezelf, vooral als ze liegen.

Hoofdstuk III. Is er een toekomst voor de ouderdom?

De teksten die ik voor deze thesis heb bestudeerd werden vooral geschreven vanaf de tweede helft van de vorige eeuw. Terugblikkend constateer ik steeds hetzelfde verlangen: anders na te denken over ouder worden en ouderdom. Vooral vanaf de jaren '90 wordt deze behoefte vanuit de maatschappij gezien prangend. Begrijpelijk, want met de vergrijzing in het verschiet zal er toch iets moeten veranderen. Nu zijn we zeventig jaar verder, er zijn mensen oud geworden. Is er gehoor gegeven aan die oproep, is er gebruik gemaakt van de kansen om anders over ouderdom na te denken?

Anno 2021 is er goed nieuws. Casares' zwijnenoorlog-scenario is ten tijde van de coronacrisis niet bewaarheid. Het was even spannend (zie bijlage 'Briefwisseling'), maar de samenleving is in staat gebleken te vermijden wat even een omineuze voorspelling leek. De pandemie deed haar intrede en al snel werd duidelijk dat de meeste dodelijke slachtoffers van het virus vallen in de leeftijdsgroep zeventigplus. De oproep van de premier tijdens de eerste persconferenties in maart 2020 was dan ook om in een als 'een kring om onze ouderen heen te gaan staan'. Er werden talloze initiatieven in het leven geroepen om de benarde situatie van ouderen te verzachten; van het brengen van boodschappen tot het bracrachten van het recht op bescherming. Ouderen werden niet zoals in Casares' roman belachelijk gemaakt, beschuldigd, getreiterd, mishandeld en geslacht, maar door geliefden gesteund, door groepsimmunitet beschermd en door vrijwilligers geamuseerd.

Casares' scenario werd dus niet bewaarheid, maar met het noemen van de positieve en hartverwarmende initiatieven is helaas niet alles gezegd. Zorgelijk is dat er in deze coronacrisis wel degelijk aan ouderen wordt gerefereerd als één groep, 'de ouderen', met wie rekening gehouden moet worden. Ingegeven door de ons inmiddels gewone taal van persconferenties, zijn 'oud' en 'kwetsbaar' inwisselbare termen geworden. Oud kwam per definitie gelijk te staan aan kwetsbaarheid. Sterker nog, 'we doen dit voor kwetsbare ouderen' werd het nieuwe adagium. Dan is Casares opeens toch niet meer zo ver weg. Het lijkt immers te impliceren dat de reden waarom de wereld nu stil staat, de economie een duik neemt, en de toekomst tijdelijk geblokkeerd is, is omdat er nou eenmaal ook ouderen zijn. Dat klinkt als een 'koude' zwijnenoorlog.

Het eerste hoofdstuk eindigde met het noemen van enkele schrijvers die een kans zien om beter na te denken over ouder worden en ouderdom. Waarom lijken die niet post te vatten? Komt dat door wat er in de grimmige kanttekeningen is beschreven? De goedbedoelde adviezen en kansen om op een meer vruchtbare en duurzame manier na te denken over ouderdom, zijn rationeel en verstandig, maar houden ze stand in het licht van Améry en Casares, die de werkelijke ervaring van ouder worden beschrijven?

Baars heeft een toename van 'reflexieve sensitiviteit' genoemd als een positieve eigenschap van de ouderdom. Mensen zouden in de ouderdom beter dan in iedere andere levensfase in staat zijn om een onderscheid te maken tussen wat van werkelijk belang, en wat alleen van schijnbaar belang is. Zulke fijnigheid lijkt echter terug te vallen op de maatschappelijke conventie van ouderen als wijzen, voor wie we automatisch respect hebben. En Améry beschreef juist dat zulke conventies beledigend zijn. Is iemand die 'sensitief reflecteert' bewonderen niet in feite het bewonderen van iemand die zonder toekomst is?

Daarna kwam Walker voorbij, die een kans voor de ouderdom ziet in een zogenaamde 'laterale levensintegratie'. Ouderen gaan in een dergelijke integratie op zoek naar die intersubjectieve verbindingen die hen hebben gevormd. Dat is een uiteraard een mooi streven, want het gaat voorbij aan de lineaire verhalen die een uiteindelijk, coherent 'zelf' fabriceren, maar springt Walker niet te makkelijk over de weerzin tegen zo'n introspectie heen? Casares' roman schetst toch precies dat een verouderend mens zichzelf oneindig kan voorliegen, dat overpeinzingen tot desillusies leiden, en het ophalen van herinneringen vooral droevig maken.

We zagen ook Gadamer, die het als een goede zaak ziet dat in het leven van ouderen de vervulde tijd, het verleden, een nieuwe en blijvende aanwezigheid wordt. Maar die positieve noot van Gadamer is moeilijk te verenigen met de wanhoop van Améry, wanneer hij schrijft dat ouder worden de ervaring van de tijd in zijn totalitaire onomkeerbaarheid is. De aanwezigheid van de tijd is geen welkom gezelschap, het grijpt naar de strot. Ouderen kunnen zich weliswaar tot de geleefde, of vervulde tijd verhouden, maar alleen omdat op zoek gaan naar verloren tijd het enige is wat hen ervan verlicht zonder toekomst te zijn.

Seneca, De Beauvoir en Baars hebben het gedurfd te beweren dat de ouderdom in staat is om creativiteit voort te brengen. Ouderen zouden volgens hen uitzonderlijk goed in staat zijn om het verleden met het heden te verbinden. Maar het eenzame van de ouderdom zit toch nu juist erin dat het ouderen niet lukt om zich met het heden te verbinden, zoals Améry schrijft dat ouderen de wereld niet meer begrijpen. Hoe gaat het iemand die het tekensysteem van een veranderde wereld niet begrijpt lukken om het verleden te vertalen in creativiteit en poëzie?

Ten slotte kwam Wehrle voorbij, zij ziet in een 'actieve passiviteit' een kans voor het verouderende lichaam. In plaats van denken dat zelfs de aftakeling van het lichaam volledig binnen de individuele controle valt, stemt het organisme zich als geheel af op de veranderingen waaraan het onderhevig is. Toch is dit moeilijk voor te stellen als werkelijke oplossing voor ouderen die, zoals Améry en Casares schrijven, totaal vervreemd raken van hun lichaam. Die vervreemding van het lichaam in de ouderdom gaat verder dan een

dissociatie. Hoe kan iemand zich afstemmen op een lichaam waarmee het zich niet vereenzelvigd?

Améry en Casares geven het woord aan de ouderdom zelf, laten de ouderdom spreken. Dat onderscheidt hen van degenen die in teveel berekenende, technische en theoretische taal 'over' de ouderdom schrijven, waarmee de ouderdom genaturaliseerd en geneutraliseerd is geraakt. Het lijkt alsof na Casares en Améry de eerlijkheid buiten adem is geraakt. Met het steeds benauwender uitzicht op de vergrijzing die onvatbare proporties aanneemt, is de behoefte om de ouderdom de moeite waard te laten lijken een noodzaak geworden. Daaruit zijn de goedbedoelde, maar inhoudelijk schrale concepten zoals besproken voortgekomen. Ouder worden en ouderdom zijn waarschijnlijk niet zo grimmig als Améry en Casares hebben doen voorkomen, maar in hun licht maken de genoemde alternatieven zichzelf wel heel verdacht van mooi weer spelen.

Misschien treffen de kaders elkaar in een fenomenologische epoche. Ouderdom plaatst, zoals we eerder zagen zijn pijn en ouderdom daarin gelijk, de normale ervaring op hellend vlak. Het lijkt alsof we opnieuw terecht zijn gekomen in een dualisme en verstrikt zijn geraakt in de complexiteit van op elkaar inwerkende factoren. De lagen die het fenomeen ouderdom verhullen moeten verwijderd worden, want het extrapoleren van de fenomenen heeft bepaald niet mogen baten. We moeten 'terug naar de zaken zelf'; het fenomeen ouderdom tussen haakjes plaatsen en ons oordeel opschorten om zo voorbij voorbarigheid en vooronderstellingen te komen. Husserl maakt in aanloop naar de fenomenologische epoche het onderscheid tussen de natuurlijke en de fenomenologische instelling. Onze natuurlijke instelling wat betreft de ouderdom is er een zoals 'het leven als carrière', en 'oud is ziek' geworden. Het is de grondslag van waaruit we over ouderdom zijn komen te denken; in de ouderdom moet de balans van verdienen en verliezen van een leven worden opgemaakt, en ouderen zijn niet meer in staat om mee te doen. Een fenomenologische instelling plaatst die natuurlijke instelling tussen haakjes en met die opschorting komen we dichterbij de werkelijke ervaring.

Willen we echt anders, zelfs beter, kunnen nadenken over ouderdom, dan zal er een verbinding gemaakt moeten worden tussen de twee kaders; tussen de intellectuele, weloverwogen hoop aan de ene kant, en de werkelijke ervaring aan de andere kant. Een dergelijke verbinding ben ik nog niet op het spoor gekomen, althans, niet zonder dat er tegen het eind van het verhaal toch een niet te onderdrukken positieve noot ontsnapt (zoals ik dat constateer in de teksten van onder anderen Baars, Walker en Wehrle, die aanvankelijk trachten de ambiguïteit die de ervaring van de ouderdom eigen is te beschrijven, maar tegen het eind toch overhellen naar een geruststellend optimisme). 'En' blijkt een lang woord te

zijn. Voor een echte verbinding moet er nog veel werk verricht worden. De fenomenologische epoche inzake de ouderdom moet nog beginnen.

Literatuur

Adorno, Theodor. "Metafysica en kritiek: College over de doodsmetafysica", in Dohmen, Joep, en Baars, Jan. *De kunst van het ouder worden: de grote filosofen over ouderdom*. Amsterdam: Ambo, 2010, pp. 317-324

Améry, Jean. *On Aging : Revolt and Resignation*. Bloomington: Indiana University Press, 1994.

Baars, Jan. "Ouder worden. Leven in verschillende tijden", in Dohmen, Joep, en Baars, Jan. *De kunst van het ouder worden : de grote filosofen over ouderdom*. Amsterdam: Ambo, 2010, pp. 414-438

Bartky, Sandra Lee. "Ongeplande overbodigheid: Enkele bespiegelingen over ouder worden", in Dohmen, Joep, en Baars, Jan. *De kunst van het ouder worden : de grote filosofen over ouderdom*. Amsterdam: Ambo, 2010, pp. 371-383

Brouwers, Jeroen. *Oefeningen in nergens bij horen : de schrijver en filosoof Jean Améry, 1912-1978*. Amsterdam: Atlas, 1995.

Casares, Adolfo Bioy. *De zwijgenoorlog*. Bussum: Agathon, 1977.

Dohmen, Joep, en Baars, Jan. *De kunst van het ouder worden : de grote filosofen over ouderdom*. Amsterdam: Ambo, 2010.

Dohmen, Joep, en Baars, Jan. "Inleiding", in *De kunst van het ouder worden : de grote filosofen over ouderdom*. Amsterdam: Ambo, 2010, pp. 11-35

Gadamer, Hans-Georg. "Over lege en vervulde tijd", in Dohmen, Joep, en Baars, Jan. *De kunst van het ouder worden : de grote filosofen over ouderdom*. Amsterdam: Ambo, 2010, pp. 353-358

de Lange, Frits. "De laatste generatie. Babyboomers en de horizontale samenleving", in Dohmen, Joep, en Baars, Jan. *De kunst van het ouder worden : de grote filosofen over ouderdom*. Amsterdam: Ambo, 2010, pp. 439-457

Nancy, Jean-Luc. "De indringer", in Dohmen, Joep, en Baars, Jan. *De kunst van het ouder worden : de grote filosofen over ouderdom*. Amsterdam: Ambo, 2010, pp. 398-407

Schirrmacher, Frank. "Gevecht om het hoofd", in Dohmen, Joep, en Baars, Jan. *De kunst van het ouder worden : de grote filosofen over ouderdom*. Amsterdam: Ambo, 2010, pp. 408-413

Walker, Margaret Urban. "Uit het gelid: Alternatieven voor het leven als carrière", in Dohmen, Joep, en Baars, Jan. *De kunst van het ouder worden : de grote filosofen over ouderdom*. Amsterdam: Ambo, 2010, pp. 384-397

Wehrle, Maren. "Becoming Old. The Gendered Body and the Experience of Aging." In: M. Schweda, M. Coors, C. Bozarro (eds.), *Aging and Human Nature. Perspectives from Philosophical, Theological, and Historical Anthropology*, Springer, 2020, pp. 1-21

**Bijlage: Briefwisseling Noortje Hermans & Awee Prins. In: 'Twijfel',
juli 2020.⁴**

BRIEFWISSELING MET AWEE PRINS

door **NOORTJE HERMANS**

Bachelorstudent Filosofie

Rotterdam, 2 april 2020

Awee,

Het is vandaag achttien dagen geleden, dat de sloten van alle huizen omdraaiden om ziekte buiten de deur te houden en de quarantaine te beginnen. Ik heb vernomen dat je je hebt teruggetrokken; ik weet niet hoezeer het arriveren van mijn brief je lastig valt, maar wat mij betreft hoe meer hoe beter, want je hebt me een hak gezet. Je hebt me medeplichtig gemaakt, mijn onwetende onschuld van me afgenomen en nu kan ik niet meer terug. Je hebt me opgezadeld met duistere speculatie en waarzeggerij de dag dat je mij 'De zwijnenoorlog' te leen gaf. Hoe kan je de openbaring via deze roman verdragen? Hoe belet je je neus van bloeden? Is het door de broosheid van het leven te denken? Schrijf me dan wat broos denken is, want ik heb nog niets begrepen van je woorden, en dat is het minste wat je me verschuldigd bent.

Ik kan haast lezen wat je me gaat schrijven, maar spaar je inkt en plaag me er niet mee. 'Honderd jaar eenzaamheid', 'Liefde in tijden van cholera' en 'De pest'; voorlopig blijven Marquez en Camus maar halfbakken raadgevers.

Toegegeven dat je me weliswaar binnen en buiten filosofische kaders allerlei handvatten hebt aangereikt om het bijna ondenkbare te denken, grijp ik mis. Sinds een dag of tien voel ik me als te gast in mijn huis. De meest eigenaardige dingen heb ik hierbinnen al ontdekt. Je leerde me de dingen te denken en naar ze te luisteren, maar ik geloof dat het niet lang meer duurt of de dingen worden mij moe. Ze zullen vast verder willen met hun geheime rituelen.

Je bent me een antwoord schuldig Awee,

Noortje

---

⁴ Uit Faculteitsblad 'Twijfel', editie 19, juli 2020. Zie: <https://erarotterdam.nl/twijfel/>

BRIEFWISSELING

Rotterdam, 10 april 2020

Arme Noortje!

Wat heb ik je aangedaan! Ik heb je 'een hak gezet', je opgezadeld met 'duistere speculatie en waarzeggerij' – een imago aan flarden! Daar zit ik, met je brief in handen, de zelfverklaard toegewijde docent Awee Prins, die er blijkbaar genoeg in scheidt zijn studenten hakken te zetten. Ik meende dat het de grootste ontuchtering ooit was toen een student in een evaluatie opmerkte: "De docent weet goed de indruk te wekken dat hij enthousiast is over zijn vak". De toneelspeler was ontmaskerd. En nu blijkt die toneelspeler ook nog een nare man te zijn, die zijn studenten het leven tracht zuur te maken.

Maar had ik - 'a man more sinned against than sinning' (geborneerd zelfbeklag kan er ook nog wel bij in deze déconfiture) - je Casares' 'De zwijnenoorlog' niet mogen aanraden? Het is een zeer verontrustend boek, en het siert je dat het je zo verontrust, omdat het verontrustender is dan ooit. Jonge mensen in het Buenos Aires van de late jaren zestig fulmineren ten tijde van een crisis vanuit een radiostation tegen de 'nutteloze' ouderen. Deze reageren verontwaardigd – zij hebben 'het land immers opgebouwd'? Maar na verloop van tijd beginnen ze de jongeren steeds meer gelijk te geven, beamen hun eigen overtolligheid en stemmen zelfs in met de aanzwellende terreur.

Ik weet niet wat we ter zake nog gaan meemaken. Ouderdom wordt inmiddels als een 'ziekte' beschouwd. Brave tongen beweren dat dit gebeurt omdat ziektes, door de verzekering vergoed, behandeld kunnen worden, maar het brandmerk 'oud' = 'ziek' is aangebracht. Freek de Jonge heeft in zijn eigen kleine Zwijnenoorlog aangekondigd dat hij zijn plaats in een overvolle IC af zal staan aan een jongere. Er zijn in zwijnenoorlog-termen geen 'sages' meer, alleen nog - ik noemde hem al - oude idioten.

Dit zijn geen gemakkelijke gedachten, maar is dat niet filosofie: je oefenen in ongemakkelijke gedachten? Broosheid is zo'n ongemakkelijke gedachte. Mensen zijn niet gezond of ziek, vitaal of zwak. Ze zijn broos. Altijd. En broosheid is iets dat je niet tegen elkaar kunt uitspelen.

In de hoop je niet 'met louter inkt te hebben geplaagd', groet,

Met onverkorte toewijding,

Awee

BRIEFWISSELING

Rotterdam, 15 april 2020

Awee,

Heel geestig dat je me met Freek de Jonge afscheept om mijn gemoed wat te temperen, maar ik droom nog elke nacht dat dit allemaal maar een boze droom was. Wat moest ik denken, toen Marli Huijjer op televisie verkondigde dat wanneer het leven daarbuiten weer aanvangt, de kwetsbaren zich mogelijk als zodanig herkenbaar zouden tonen? Zij zouden, zo was haar suggestie, met hoepels of stokken kunnen rondlopen om zich bekend te maken als zijnde kwetsbaar, zodat de rest van de samenleving langzaam de zaakjes weer kan oppakken. Vertel mij nu, zie je het al voor je; de behoepelde Awee Prins!

Je zal wel denken dat ik de boodschap niet al te best heb begrepen, misschien omdat ik daar te jong voor ben, maar laat ik die spot even voor zijn. Als de mens altijd broos is, wat ik ook uit de oproep van Marli Huijjer begrijp, dan willen we toch juist voor de mens van de oude dag geen andere wereld scheppen. De broosheid van het leven begrijpen is één ding, maar ik kan de plaatsvervangende schaamte van de met een hoepel gekooide mens van de oude dag als embleem van kwetsbaarheid niet verdragen. Ik wil niet dat ouderen zo tot 'ander' worden gemaakt en ik wil geen zwijgenoorlog denken. De kalmte waarmee je mij dit met elkaar laat rijmen... alsof je me uit het nest duwt! Of heb je voor de gelegenheid je toneelkostuum uit de kast getrokken? De broosheid van het leven wil ik wel denken, maar liever wil ik uit de gevangenis van die koortsdroom van een zwijgenoorlog waar je me in hebt gesmeten raken. Misschien kan ik door de quarantaine alleen nog maar gevoelens van koorts en gevangenschap herkennen.

Misschien ben ik behekt door gevoelsargumenten, waar oud geworden vrienden in 'De zwijgenoorlog' elkaar ook mee troosten; dat ze zoveel voor ons hebben gedaan, dat zij ook een hart hebben en pijn kunnen lijden, enzovoort. Uit je vorige brief begrijp ik dat ik het dan nooit ver zal schoppen als filosofe.

Met spijtige groet, het zij zo,

Noortje

BRIEFWISSELING

Rotterdam, 20 april 2020

Beste Noortje,

Het laatste wat ik wil is je gemoed temperen. Zoals in colleges voorgelegd heb ik de euvele moed opgevat Dylan Thomas te herschrijven: 'Do not go gentle into that good light; Rage, rage against the denying of the night'. Ik ben net zo verontrust als jij; en ook ik maak me kwaad over elke vorm van 'lichtfietserij'.

En hoewel ik denk dat de stokken en hoepels van Marli (volgens mij kwam er ook een paraplu aan te pas) vooral ludiek bedoeld waren, ben ik met je eens dat ze koren op de molen zijn van degenen die de mooi-weer-samenleving weer zo snel mogelijk 'op de rails' willen zetten. Bij de rusteloos nagestreefde versoepeling van de 'intelligente lock-down' staan kwetsbaren in de weg. Vandaar de strategie dat die kwetsbaren, en dat zijn vooral kwetsbare ouderen, zich in de publieke ruimte kenbaar zouden moeten maken met stokken en hoepels – een ratel zou ook kunnen. Broosheid is al sinds lange tijd in intellectuele quarantaine; nu komen - in praktijk - de brozen zelf aan de beurt.

Weet je nog dat we in januari in het kader van je thesis Jean Améry's 'Über das Altern' bespraken? In dat belangrijke boek worden wrange woorden gewijd aan de fenomenen 'overtollig worden', 'onzichtbaar worden', en 'de wereld niet meer verstaan', die de ouderdom aankleven. En nu is ouder worden ineens ook nog dit: een belemmering zijn van de opheffing van de lock-down. Eind maart luidde het adagium van de RIVM: 'Mijd kwetsbare ouderen!'. Ik wist niet wat ik las, maar het stond er echt. Straks is: "Ik heb doodsangst voor jouw grijze haren" de titel van een nieuwe smartlap. Broosheid is een affront geworden.

Ken je Elio Vittorini's 'In de schaduw van de olifant'? Dat is een aangrijpend boek over het wedervaren van een gezin met een inwonende dementerende grootvader. Onlangs stelde een politicus dat het onevenredig grote aantal doden in Italië te wijten is aan de omstandigheid dat generaties daar met elkaar samenwonen. Waarop de politicus verzekerde: 'Tja, dat is natuurlijk 'vragen om moeilijkheden!'. De wereld gaat aan verstand ten onder.

Hartelijk,

Awee

BRIEFWISSELING

Rotterdam, 23 april 2020

Beste Awee,

Je zet me een tweede hak; we zijn het niet eens oneens. Jou beschuldigen van mijn zorgen is een j'accuse aan het verkeerde adres. Het spijt me, ik zat er naast.

De ware grond van mijn verontwaardiging is van een andere aard; misschien verbaast dat jou. Ik heb de ouderdom altijd erg geromantiseerd, maar trek hier niet teveel psychologische conclusies uit. Toen don Isidro Vidal, de ouwe held op sokken in 'De zwijnenoorlog', het helderder dan ooit zag, werd ik angstig dat ook ik het helderder dan ooit zag. Schooljongensschaamte is van elke leeftijd. In wezen is de man een schooljongen vermomd als volwassene.

Toen de situatie rond de Corona-crisis zich akelig gelijk aan het verhaal leek te ontvouwen, begonnen fantasie en werkelijkheid door elkaar te spelen en dat intimideerde me zeer. Van de schaamte van een ander krimp ik tot een zandkorrel ineen. Vandaar dat ieder beroep op het verstand tot object van mijn verzet werd gemaakt, wanneer ouderen hierdoor in verlegenheid worden gebracht. Ik lees je brieven opnieuw. Door een verwarde blik zag ik over het hoofd dat verlegen schaamte een lieve vriend kan zijn voor broosheid.

Dat ik mijn zorgen zo onbeschaamd op jou projecteerde, hoewel uitermate gênant, verbaast me toch niet zo. Het was tijdens jouw cursussen dat ik leerde wat kunnen lezen is, zowel filosofie als literatuur. Hebben studenten niet vaker in een illusoir duel hun ongemak op jou geprojecteerd? Kunnen lezen betekent ook dat er ruimte ontstaat om het ondenkbare te denken, maar waar die ruimte bestaat moet ik nog leren. Of is dat ook filosofie, ondenkbaarheden met en door elkaar laten spelen? Gebeurt het jou ook wel eens dat je je laat intimideren door verhalen? Voel je wel eens dat je een verhaal liever niet had willen lezen? Ik heb dat zelf met het meeste van Kundera, vooral het verhaal 'Lifertje spelen'.

'De zwijnenoorlog' draagt de Kafkaïaanse les waarin je ons oefende: "Een boek is de bijl die de bevroren zee in ons openbreekt." Dat is wat ik eigenlijk aan je wil vertellen; ik keer terug op mijn ongemakkelijke verwijt. Ik had me niet gemakkelijk willen voelen.

Met groet,

een beschaamde Noortje

BRIEFWISSELING

Rotterdam, 28 april 2020

Beste Noortje,

Excuses zijn echt niet nodig - ik koester je gedachten, ook de 'aanklagende'. Je spreekt van 'illusoire duels'; maar zo illusoir zijn ze niet; het zijn in de vaak ongelijke strijd binnen de academie ook zoektochten naar eigen wegen binnen die - vooralsnog - ongelijke strijd, en ik moedig daarom elke 'opstand' en 'j'accuse' aan. Ik heb ooit zelf in mijn eerste jaar de toenmalig hoogleraar Logica tot razernij gedreven met de verzekering dat de zin "Het regent of het regent niet" niet waar is. Het is, zo meende ik als 18-jarige, niet 'of', maar 'en': in een mensenleven 'miezert' het nu eenmaal altijd. De docent had natuurlijk in academische zin gelijk, maar ik heb aan dat 'illusoire duel' toch de broze waarheid over gehouden dat alle logica uiteindelijk 'fenomeno-logica' is, en de fenomenologie is uiteindelijk mijn bestemming geworden. Blijf de kasteelmuren dus bestormen (daar zijn ze voor gebouwd), en de twijfel die je in je tweede brief uit, of je het wel ver zult schoppen in de filosofie, deel ik niet. Filosofie is durven door te denken, en jij durft. Ik kom daar zo nog op terug.

Dat je de ouderdom een warm hart blijft toedragen, siert je in deze zwijnenoorlog-tijden. We lopen doorheen alle beleefdheden inzake 'kwetsbaarheid' tegen de ouderdom onevenredig te hoop. Ouderdom ("Sans teeth, sans eyes, sans taste, sans everything") is - vanuit de vitalen gedacht - een gruwel (wist je dat er op steeds minder verjaardagen "Lang zal die leven" wordt gezongen?). Améry's wrange beelden noemde ik al in mijn tweede brief; en Walt Whitman - vermaard om zijn levenslust - vergelijkt zich op late leeftijd met een "suffe, oude papegaai, zich eindeloos herhalend met krakende stem". Volgens De Beauvoir is de 'ontologische teleurstelling' van het *pour-soi* in de ouderdom het grootst, vanwege de 'dubbele eindigheid' van een begrensde toekomst en een gestold verleden. En Hamann schreef: 'De mens die ik ben groet droevig de mens die ik had kunnen zijn'.

Dat is allemaal 'juist', maar het is niet 'waar'. Er blijft bij dergelijke constatering veel ongedacht. Ik heb het bijvoorbeeld altijd vreemd gevonden dat we vertederd talloze foto's maken van incontinenten wezens die niets begrijpen, voortdurend onzin uitkramen en om het minste geringste huilen, en wanneer ze dat niet meer in een wiegje doen maar op een afdruiprek in een verpleegtehuis, ons in walging afkeren. De broosheid werkelijk en in al haar dimensies omarmen is voor ons vooralsnog 'ondenkbaar'. Ik bewonder daarom de opdracht die je in je brief voorlegt: 'het ondenkbare denken'. Dat is

BRIEFWISSELING

inderdaad een echte taak voor de filosofie: wat zich niet laat denken, toch ter sprake brengen. Jorge Semprún heeft de vaak geciteerde slotstelling van Wittgensteins 'Tractatus' terecht als volgt herschreven: "Wovon man niet spreken kann, darüber muss man schreiben." Dat gebeurt – ik ben het helemaal met je eens – in de zeldzame boeken waarop Kafka doelde.

Ten slotte een antwoord op je vraag of er boeken zijn die ik liever niet had gelezen. Ik beken dat je vraag me op mijn beurt uit het lood heeft geslagen. Ik wilde eerst Dostojevski's 'Aantekeningen uit het ondergrondse' noemen; een boek waar ik nooit 'overheen' ben gekomen (al had ik het beslist niet *niet* willen lezen!): 'Bewustzijn is werkelijk een ziekte'. Maar mijn echte kandidaat is Malcolm Lowry's 'Under the Vulcano', een boek dat me mogelijk op het slechtste idee van mijn leven heeft gebracht. Het gaat over een niet eens onaardige man die zich zonder werkelijke aanleiding meedogenloos kapot drinkt en daarbij zijn mooie, liefhebbende vrouw even meedogenloos kapot maakt. Ik heb het gelezen en jaren later, zonder met mijn ogen te knipperen (over Nietzsche's 'Laatste mensen' gesproken!), gedaan.

Volgens psychiater Irvin Yalom is een 'spijtvrij' leven het doel van elke therapie, en de hippies van het Deleuzianisme roepen op elk ressentiment schaterlachend achter ons te laten. Dat gaat allemaal niet gebeuren. Daar zijn we veel te gek en veel te broos voor. Wat wel kan, is beamend mild zijn om je eigen broosheid, en ook om de broosheid en de kleine waanzin van anderen (in alle leeftijden!). Elkaars broosheid werkelijk verduren gaat in ons huidige tijdsgewricht niet 'lukken', maar het kan wel een durende wens zijn, een wens in de zin van Rilke, die de moeder van Malte Laurids Brigge laat opmerken: 'Er zijn wensen die het lang uithouden Malte, het hele leven lang, zodat je toch niet op de vervulling zou kunnen wachten'.

Hartelijkst,

Awee